

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Салима РУСТАМИЙ

**«Девону дуъоти-и-турк»гази
дингвистик атамалар**

Ушбу монография XI асрда Маҳмуд Қошғарий томонидан тузилган «Девону луғоти-т-турк» асарининг лексикографик таҳлилига бағишланган бўлиб, унда олимнинг луғат тузиш принциплари, атама соҳасидаги ижодкорлиги масалаларига алоҳида ўрин берилган.

Монография тилшунослар ва филолог талабалар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: ф.ф.н., доц. **Т. ҚОДИРОВ**
Муҳаррир: **Б. ИРИСОВ**
Тақризчилар: проф. **Қ. СОДИҚОВ**
ф.ф.н., доц. **М. НОСИРОВА**

© Тошкент давлат шарқшунослик
институту, 2006

МУҚАДДИМА

1. Мавзунинг ўрганилиш тарихи

Республикамиз истиқлолга эришгандан сўнг миллий қадриятларни, жумладан, илмий меросимизни тадқиқ қилишга катта йўл очиб берилди (1,137; 2,47; 3,282)*.

Шу куннинг тил, тарих, маданият билан боғлиқ муаммоларини ҳал қилишда ёзма ёдгорликларга мурожаат қилиш муҳим қадамлардан бири ҳисобланади. Бундай асарларни ўрганиш, жумладан, тил тарихини ўрганиш миллатнинг шаклланиш тарихи, мероси, маданияти ҳақида зарур маълумотлар беради.

Маълумки, ҳар қандай тил ҳодисасини тарихий жиҳатдан ўрганишнинг ягона илмий йўли бирламчи манбаларга асосланиб, ёзма ёдгорликлар тили билан ҳозирги тилни қиёслаш, шу асосда икки орадаги яқинликни, фарқ ва янгиликларни аниқлашдир.

Марказий Осиё халқлари кўп асрлар давомида яратган ноёб маданий ёдгорликлар қаторига шу халқ фарзандлари яратган луғатлар ҳам киради. Бундай луғатларнинг нодир қўлёзмалари бизгача етиб келган ва уларнинг баъзилари нашр қилинган, улар асосида илмий тадқиқот ишлари ҳам олиб борилган (15; 16; 18; 31; 32; 33; 35; 36; 37; 39; 42; 73; 75; 79; 84; 85; 86; 92; 96; 97; 98; 104; 105; 106; 107; 109; 110).

XI асрда яшаган дунё фан тарихида биринчи туркшунос, лаҳжашунос ва қиёсий услуб соҳиби Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асари ҳам ана шундай луғатлар жумласига киради (134; 135; 136).

Бу асар жаҳон тилшунос олимлари эътиборини тортган қадимий асарлардан биридир. «Девону луғоти-т-турк» туркий сўзларнинг арабча изоҳли луғати бўлгани учун илмий жиҳатдан алоҳида аҳамиятга моликдир. Уни ҳар томонлама тадқиқ қилиш туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг тарихини, урф-одатларини, сўз бойлигини, адабий меросини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

---

* Иснод Адабиётларга қилинади. Биринчи рақам асарнинг адабиёт рўйхатидаги сирасини, вергулдан кейинги рақам саҳифани билдиради. Бир неча асарга иснод қилинганда, улар бир-биридан нуқта-вергул билан ажратилади.

Бизгача фақат битта қўлёзмаси етиб келган «Девону луғоти-т-турк» туркшуносликка оид асарлар ичида энг қадимийлиги билан ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир. Бу қадимий қўлёзманинг Аҳмад Рифъат томонидан чоп этилиши ва факсимиль (115; 126) нашрларининг юзага келиши Маҳмуд Кошғарийни ва унинг мазкур асарини шарқшуносларга танитди. Натижада уни таржима ва тадқиқ қилиш ишлари бошлаб юборилди.

Машҳур туркшунос олимлардан Ф. Абдураҳмонов (4; 5; 6; 7; 8; 9; 10), С. Муталлибов (58; 59; 60; 61; 62), Х. Неъматов (65; 66; 67; 68; 69; 70), Ш. Шукуров (10; 101; 102; 103), Ф. Фозилов (88; 90; 91; 93; 94), Э. Умаров (81; 83; 84), Қ. Маҳмудов (48; 55; 56), Х. Дадабоев (25; 26), Ш. Шоабдураҳмонов (100), Б. Ҳасанов (96; 111) ўзларининг ўзбек тили тарихига оид асарларида «Девону луғоти-т-турк» материалларидан самарали фойдаландилар.

Бу асар асосида докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди (19; 57; 66; 88) ва бир қанча илмий мақолалар нашр этилди (20; 21; 44; 45; 49; 50; 51; 76; 77; 78). Булар орасида А. Тоймас (113; 114), О. Прицак (128; 129), З.В. Тўған (131), М. Хартман (125), М.Ш. Улкуташир, А. Жаъфарўғли, Н. Наби, Б. Нертев, Р. Белге, Н. Ҳусайн, Б. Аталай (41; 45) мақолалари ҳам бор.

1971 йил октябрнинг 7-9 кунлари Улуғбек номли Фарғона давлат институтида туркшуносларнинг Бутуниттифоқ конференцияси бўлиб ўтди. Бу конференция Маҳмуд Кошғарий яратган «Девону луғоти-т-турк» асарининг 900 йиллигига бағишланди (87). Конференция ишида Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Озарбайжон, Татаристон, Ўзбекистондан 105 туркшунос қатнашди. Конференциянинг олти йиғилишида 43та маъруза тингланди. Туркшуносларнинг илмий фаолиятини ёритиб борувчи «Советская тюркология» журналининг бир сони ана шу анжуманга бағишланди. Унда конференцияда иштирок этган олимларнинг Маҳмуд Кошғарий яшаган давр, унинг ҳаёти ва асарнинг ёзилиш тарихи, шу асарга асосланган ҳолда туркий тилларнинг тузилиши ва тарихига оид тадқиқотларнинг қизиқарли натижалари, асар устида олиб борилаётган таржима ишлари ва бу асарнинг адабиётшунослик билан боғлиқ масалалари тўғрисидаги А.Н. Кононов (41), С.Г. Кляшторний (40),

М.Ш. Ширалиев (99), А.М. Демирчизаде (27), Б.О. Орузбаева (70), Т.М. Гарипов (22), А.К. Куришжонов (43), В.И. Асланов (11), М.Ш. Рагимов (71), И. Қўчқортоев (46), Ш. Шукуров (102), Б. Осмоналиева (71), Х.Г. Нигматов (67), Э.А. Умаров (83), А. Матгазиев (47), О. Караев (38), С. Ибрагимов, М. Асамуддинов (30), А. Хайитметов (95), А. Рустамов (77), Ю. Мухлисов (63)нинг маърузалари нашр қилинди. Баъзилари ҳақида қисқача маълумот берилди.

Конференция қатнашчиларининг таъкидлашича, Маҳмуд Кошғарий асарини ўрганишга Ўзбекистон олимлари «Девону луғоти-т-турк»нинг тўлиқ ўзбекча таржимаси (58; 59; 60), тугаш арафасидаги русча таржимаси (77), XI асрга доир ёзма асарлар тилининг грамматикаси бўйича қилинган тадқиқотнинг нашр қилиниши (4; 61; 62), мавжуд нашрларни қиёслаш ва танқидий баҳолаш (89) каби илмий ишлари билан ўз ҳиссаларини қўшдилар; Озарбайжон олимлари «Девону луғоти-т-турк»нинг озар тилига таржимасини русча луғат кўрсаткич билан бирга тайёрладилар, шунингдек, асарга бағишланган бир қатор муҳим тадқиқотларни амалга оширдилар ва қисман нашр қилдирдилар; туркман, қozoқ, қирғиз, татар, бошқирт ва бошқа туркийзабон халқлар олимлари ҳам асарни ўрганишга катта хисса қўшдилар (74).

Конференция Маҳмуд Кошғарий асарининг туркий тиллар филологияси, туркийзабон халқлар тарихи ва этнографияси билан боғлиқ йирик муаммоларга бағишланган тадқиқотларни амалга оширишда жуда катта илмий қийматга эга эканлигини таъкидлаб, қуйидагиларни зарур деб топди:

1. а) «Девону луғоти-т-турк»нинг русча таржимаси ва асар матнининг тибқибосим нусхасини тез орада нашр қилиш;

б) «Девону луғоти-т-турк»нинг озарбайжонча таржимасини тез орада нашр қилиш.

2. Конференция бу йиғилишни Маҳмуд Кошғарий асарини ўрганишдаги муҳим босқич эканини таъкидлаб, «Девону луғоти-т-турк» тадқиқотини изчил давом эттиришга кўрсатма берди ва навбатдаги туркшунослар конференциясини ҳам шу асарга бағишлашни зарур деб топди.

3. Конференция Э.В. Севортян томонидан тайёрланган «Турк тиллар этимологияси луғати»нинг туркий тиллар лексикогра-

фияси, лексикологияси ва қиёсий-тарихий тадқиқотларнинг ривожланишига кўрсатадиган аҳамиятини ҳисобга олиб тез орада нашр қилиниши лозим деб топди.

Мазкур қарорнинг мавжудлигига ва кейинги йилларда бу асар шарқшунос олимларнинг энг асосий дастурига айланган бўлишига қарамай, унга бағишланган тадқиқот ишлари бир оз сустлашди.

2002 йил 25 декабрда «Девону луғоти-т-турк» ёзилганининг 930 йиллиги муносабати билан Истанбул университети адабиёт факультетининг турк тили ва адабиёти бўлими томонидан конференция ташкил этилди. Унда турли мамлакатлардан келган туркшунослар, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасидан академиклар Ғ. Абдураҳмонов ва А. Рустамов ўз маърузалари билан иштирок этдилар.

Туркшуносларнинг асосий пойдевори бўлган бу асарни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, жумладан, ундаги тилшунослик атамаларини тадқиқ қилиш тилшунослигимиздаги ҳалигача ечилмаган айрим муаммоларни ҳал қилиш билан бир қаторда туркийшунослик тарихини, унинг XI асрдаги ҳолатини ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирга қадар Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асари бир неча тилларга таржима қилинган. Бу таржималарнинг, жумладан, ўзбекча таржиманинг амалга оширилиши ўша миллат халқи, хусусан, тилшунослари учун ажойиб туҳфадир. Лекин уларда айрим тилшуносликка оид атамаларнинг мазмуни ва моҳияти турлича талқин қилинган. Кошғарийшуносларнинг эндиги вазифалари турли сабаблар туфайли йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф қилиш ва Маҳмуд Кошғарий асарининг асл моҳиятини тўла очиб беришдан иборатдир.

Асарнинг лексикографик хусусиятлари ва ундаги тилшуносликка оид атамаларнинг тадқиқ қилиниши ана шундай уринишлар жумласига киради. Бу иш филология фанининг жаҳон миқёсида долзарб бўлган мавзуларидан ҳисобланади.

Асардаги тилшунослик атамаларининг ўрганилиши атамашунослик анъаналарини тўлароқ ёритишга имкон беради. Шу билан бирга Маҳмуд Кошғарий ишлатган атамаларнинг маъноларини аниқлаш, «Девону луғоти-т-турк»дан кейинги тилшуносликка

оид асарларнинг илмий даражасини аниқлаш учун мезон бўлади. Масалан, Маҳмуд Кошғарийнинг кўпгина атамалари Мирзо Маҳдийхоннинг «Санглоҳ»ида ҳам айни маънода қўлланган (130).

Аммо баъзи бир атамаларнинг қўлланиши айрим асарларда Маҳмуд Кошғарий қўллаган маънога мувофиқ эмас (34; 80). Мана шулар ҳисобга олинса, Маҳмуд Кошғарий қўллаган атамаларнинг мазмунини аниқлаш қанчалик долзарблиги маълум бўлади. Демак, «Девону луғоти-т-турк»ни тилшунослик, жумладан, лексикографик нуқтаи назардан татқиқ қилиш бир эмас, бир неча жиҳатдан муҳимдир.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғоти-т-турк»да ўзи айтиб ўтганидек, туркий тил қоида ва ҳодисаларига нисбатан арабшуносликда мавжуд бўлган атамаларни ишлатган ва луғатни ўзига хос бир тизимда тузган. Бу ҳол луғатнинг матнини ва баъзи атамаларнинг маъносини турлича тушунишга сабаб бўлган. Шунинг учун асардаги атамаларнинг ҳақиқий маъносини аниқлаш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Буни амалга ошириш ўз навбатида «Девону луғоти-т-турк»нинг мазмуни ва унинг муҳим лексикографик хусусиятларини, тадқиқотчи ва таржимон олимлар томонидан маъноси аниқланмаган ва турлича изоҳ берилган атамаларни, уларнинг луғавий ва истилоҳий маънолари орасидаги маънавий алоқаларни ҳамда араб тилига нисбатан қўлланган атамаларнинг туркий тилларга нисбатан ишлатилганда маъно жиҳатдан ўзгаришига асос бўлган сабабларни аниқлашни талаб қилади.

Маҳмуд Кошғарий луғатининг тузилиши ва ундаги ўзига хос маънода қўлланган лингвистик атамалар тадқиқи «Девону луғоти-т-турк»нинг босма, факсимиль нашрлари ва қўлёзма фотонусхаси, асарнинг ўзбекча, туркча, инглизча таржималари, Абу Али ибн Синонинг «Асбабу ҳудуси-л-хуруф» номли умумий фонетикага бағишланган рисоласи, араб тилшунослигига оид асарлар, туркийга оид арабча ва форсча маъбалар асосида амалга оширилди.

Транскрипцион белги сифатида бир неча ўзбек арабшунос ва туркшунос олимлари томонидан қўлланган кирилл алифбоси

ҳарфлари танланди*. Жумладан, араб тилидаги ўзига хос товушлар куйидаги белгилар орқали ифодаланди:

ث - ۋ; ح - ҳ; خ - х; ذ - з; ص - ғ; ض - д (ð); ط - т (t); ظ - з; ع - ь; ۵ - ҳ; ҳамза - ‘; чўзиқ унлилар – «а:», «и:», «у:».

Туркий сўзлардаги ўзига хос товушлар учун куйидаги белгилар қўлланди:

тилолди «а» – ä; тилорқа «а» – а; тилолди «и» – и; тилорқа «и» – ы; тилолди «у» – ў; тилорқа «у» – у; тилолди «ў» – ö; тилорқа «ё» – о; назал н (ng) – н.

Тадқиқот матнида куйидаги қисқартмалардан фойдаланилди:

АДД – Автореферат докторской диссертации.

АКД – Автореферат кандидатской диссертации.

АН – Академия наук.

АР – Аҳмад Рифъат. «Девону луғоти-т-турк» босма нашри:

1333 محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية - مطبعة عامره.

ДЛТ – Девону луғоти-т-турк

ИАН – Известия Академии Наук.

ИВЛ – Институт восточной литературы.

Науч. – научный.

НДА – номзодлик диссертацияси автореферати.

ОЛЯ – отдел литературы и языка.

ОНУ – Общественные науки в Узбекистане (журнал).

С – саҳифа, страница.

Сб. – сборник.

СОН – Серия общественных наук.

Т – том.

ТДШИ – Тошкент давлат шарқшунослик институти.

Ф – «Девону луғоти-т-турк»нинг фотонусхаси, Туркия Миллат кутубхонаси, қўлёзма № 4189.

ФА – Фанлар академияси.

ЎТА – Ўзбек тили ва адабиёти (журнал).

* Қаранг: Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т., 1996; Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1997; Ҳасанов Б. Арабча-ўзбекча бошланғич луғат. – Т.: Мовароуннаҳр, 1996;

І БОБ. Маҳмуд Кошғарий ва унинг илмий мероси

1.1. Маҳмуд Кошғарийнинг шахсияти.

Алломанинг шахсияти, ҳаёти ва ижоди ҳақидаги бирламчи озгина маълумот унинг «Девону луғоти-т-турк» асарида бор. Бу ҳақда шарқшунослардан О. Прицак (128; 129), М. Хартман (125), З.В. Тўған (131), Ҳ. Ҳасанов (112) мақолалари мавжуд бўлиб, булардаги фикрлар А.Н. Кононовнинг Маҳмуд Кошғарий ва унинг ижодига бағишланган махсус мақолада (41) ўз ифодасини топган. Маҳмуд Кошғарийнинг шахсияти ҳақида унинг «Девону луғоти-т-турк»ида ва мазкур шарқшуносларнинг асарларида берилган маълумотнинг қисқа хулосаси шундай: «Девону луғоти-т-турк»нинг муқаддимасида аллома ўзини «Маҳмуд ибну-л-Ҳусайн ибн Муҳаммад» деб атаган. Демак, Маҳмуднинг отаси Ҳусайн, бобоси Муҳаммад исмли шахслар бўлган.

Маҳмуд Кошғарийнинг отаси Барсхонлик бўлиб, кейинчалик Кошғарга кўчган. Маҳмуднинг нисбаси «Кошғарий», яъни «Кошғарлик»дан унинг Кошғарда туғилганини тахмин қилиш мумкин.

Ҳозиргача буюк туркшунос туғилган ва вафот қилган саналар ҳамда луғатнинг қачон ва қаерда ёзилгани аниқланмаган. Булар ҳақида турли тахминий фикрлар бор, холос.

О. Прицакнинг ҳисобига кўра М. Кошғарий мелоднинг 1029 ва 1038 йиллари орасида туғилган. Луғат ёзишни 1072 йилда бошлаб, 1078 йилда тугатган.

Маҳмуд Кошғарийнинг насаби ҳақидаги маълумотларни унинг «Девону луғоти-т-турк»идан олиш мумкин. О. Прицак Маҳмуд Кошғарийнинг «Турк шаҳарларини сомонийлардан қўлга олган боболаримиз» (58,136) деганига асосланиб қуйидаги фикрга келади:

Маҳмуд Кошғарий қорахонийлар сулоласига мансуб бўлган. Маҳмуд Кошғарийнинг аجدодларидан бири Буғраҳон номи билан маълум бўлган Хорун ал-Ҳасан ибн Сулаймон бўлиши мумкин. У биринчи бўлиб Мовароуннаҳрни забт этган ва сомонийлар давлатининг пойтахти Бухорони истило қилиб, қорахонийлар сулоласига асос солган.

Маҳмуд Кошғарийнинг отаси қорахонийлар авлодидан бўлса, у Барсхоннинг амири Ҳусайн ибн Муҳаммаддир.

Маҳмуд Кошғарийнинг қорахонийлар авлодидан бўлганлиги унинг ўша даврдаги барча билимларни пухта эгаллаб олим бўлишига яхши шароит яратган. Бизгача етиб келган бирдан-бир асарининг ўзиёқ унинг чуқур билим эгаси бўлганининг далилидир.

Олим бошланғич, эҳтимол олий маълумотни ҳам, ўзи туғилган ҳамда қорахонийлар даврида йирик сиёсий ва маданий марказ бўлган Кошғарда олгандир.

«Китабу-л-ансаб» асарида Маҳмуд Кошғарийнинг устози Хусайн ибн Халифа Кошғарий ҳақида маълумотлар бор.

Ислоҳ ҳукмрон бўлган барча жойлардаги каби Кошғарда ҳам мусулмон мактабларида араб тили грамматикаси, Куръон, ҳадислар, табиий фанлар ва математика ўқитилар эди. Маҳмуд Кошғарий тилшунослик, жуғрофия, тарих ва бошқа фанларга оид билимларини кейинчалик луғатни тузиш даврида ҳам ўрганиб, мукаммаллаштириб борган бўлиши мумкин.

Ўрта асрларда Кошғардан ташқари Бухоро, Нишопур, Самарқанд, Марв, шунингдек Бағдод мусулмон маданияти марказлари бўлганлиги тарихий ва илмий манбаларда неча бор таъкидланган. Маҳмуд Кошғарий турли соҳалардаги билимларини ана шу жойлардан бирида ё бир нечасида олган бўлиши мумкин. У туркий тиллардан ташқари араб ва форс тилларини ҳам аъло даражада билган.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарининг бошида айтиб ўтган маълумотларига кўра Бухоро ва Нишопурда бўлган ва балки яшаган ҳам деган фикрга келиш мумкин.

Маҳмуд Кошғарий кўп йиллар давомида туркий халқлар яшаган ерларни илмий мақсадда кезиб чиқади. Бу ҳақда унинг ўзи «Девону луғоти-т-турк»нинг муқаддимасида шундай дейди: «Мен турклар, туркманлар, ўгузлар, чигалайлар, йағмо, қирғизларнинг жонли тилини зеҳнимга жойладим. Узоқ ўрганиш ва изланишлардан сўнг мана шу китобни жозибадор қилиб, энг тушунарли тилда ёздим» (58, 44).

Маҳмуд Кошғарий луғатни ёзиш учун бир неча йил тилшунослик, тарих ва этнографияга оид манбалар тўплаган. Эҳтимол, бу машаққатли илмий сафарларнинг сабаби унинг она тилига муҳаббати, бу тилнинг араб тилидан кам эмаслигини исботлаш ҳамда унинг мавқеини кўтариш бўлгандир.

Маҳмуд Кошғарийда турклар ҳақидаги турли маълумотларни, уларнинг тили, оғзаки ижоди, урф-одати, турмуши, тарихи ва келиб чиқишини ўз ичига олган асар яратиш истаги мусулмонлар орасида бу халқнинг сиёсий ҳарбий таъсири кучайиб бораётганини кузатиш натижасида пайдо бўлган бўлиши ҳам мумкин. Маҳмуд Кошғарийнинг қуйидаги сўзлари мазкур фикр билан ҳамоҳангдир: «Туркларнинг ўқларидан қутулиб қолишнинг энг маъқул йўли улар танлаган йўлдан юришдир. Агар арзу долингизни улар қалбига етиб боришини хоҳласангиз уларнинг тилида сўзланг» (Ф,162а; 58, 43).

1.2. «Девону луғоти-т-турк» ва унинг мазмуни

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк»дан бошқа турк синтаксисига бағишланган «Жаваҳиру-н-наҳв фи луғати-т-турк» номли асари бўлган. Аммо у ҳануз топилган эмас.

«Девону луғоти-т-турк»да унинг қаерда ёзилгани қайд этилмаган. Олимлар орасида бу асар Боғдодда ёзилган деган тахминий фикрлар бор. Лекин муаллиф ўзининг асарида жуда кўп шаҳар ва қишлоқ номларини келтирган бўлишига қарамай, Боғдод ҳақида ҳеч нарса ёзмайди. Шунга кўра, Маҳмуд Кошғарий, эҳтимол, Боғдодда умуман бўлмагандир, луғат ўша даврнинг муҳим сиёсий ва маданий маркази бўлган Кошғарда ёзилган бўлиши мумкин деган фикр ҳам ўртага ташланган. Бу ерда жуда яхши кутубхоналар бўлган ва билимдон филологлар, тарихчилар яшаган.

Шу билан бирга «Девону луғоти-т-турк»нинг Ўрта Осиёнинг маданият гуллаб яшнаган бошқа марказлари - Бухоро, Самарқанд, Нишопурда ёзилган бўлиши мумкинлиги ҳам тахмин қилинади (41,7).

Китоб колофонида уни кўчирган хаттот Муҳаммад ибн Абу-бакр ибн Абулфатҳ Савий-Дамашқий 664 йил шавволининг йигирма еттиси душанба кунини (01.08.1266) «Девону луғоти-т-турк»ни муаллифнинг дастхатидан кўчириб бўлганини қайд қилган. У китоб охирида муаллифнинг, яъни Маҳмуд Кошғарийнинг қуйидаги сўзлари битилган дейди:

«Китобнинг таълифи 464 йил жумадулувло ойининг аввалида [25.01.1072] бошланди ва тўрт марта назардан ўтказиб, туза-

тиб, кўчирилгандан сўнг 466 йил жумадуссоний ойининг ўнида душанба куни [10. 02.1074] тугатилди...» (128, 243).

Маҳмуд Кошғарий асарининг матнида ушбу луғат билан боғлиқ яна уч сана келтирилган. Биринчи сана китобнинг бағишлови билан боғлиқ. Китоб аббосийлар халифаси ал-Муқтадийга тақдим этилган. Маълумки, ал-Муқтадий 1075 йил апрелидан 1094 йил февралигача халифалик қилган. Луғат эса юқорида қайд қилинган саналарга кўра, 1074 йил февралда ёзиб тугатилган.

Хартманнинг фикрича, асар ёзиб тугатилган вақт билан ал-Муқтадий халифалик қилган даврнинг мос келмаслигига сабаб шуки, Маҳмуд Кошғарий 1074 йилда луғатни ёзиб тугатган, асар муқаддимасини эса мазкур халифа даврида ёзиб, унга тухфа қилган.

А.В. Кононов бошқа фикрни айтади, яъни луғат ал-Муқтадийга қайта тузатиш ва тўлдиришлардан кейин олиб борилган. Луғатнинг ал-Муқтадий номи қайд этилган бош саҳифалари асарнинг халифага тақдим этилиши олдидан қилинган охириги таҳрирга тегишли. Чамаси, «Девону луғоти-т-турк»нинг фақат айрим қисмлари таҳрир қилинган ва қайта кўчирилган бўлса керак. Бу тахмин бизгача асарнинг тўла таҳрир қилинмаган нусхаси етиб келган бўлиши мумкин деган фаразни тасдиқлайди.

Асарда келтирилган иккинчи сана ушбу тарзда берилган: «Ўиз бу китобни ёзганимизда 466 йилнинг муҳаррами эди, илон йили кирди, бу йилдан сўнг 467 йил, от йили кирди» (58, 331).

Бесим Аталайнинг кўрсатишича, «Девону луғоти-т-турк»нинг қўлёзма нусхасидаги охириги сана шундай ёзилган: «470 йил кирди». Бу сўзлар ўчирилган ва қизил сиёҳ билан «олтмиш еттинчи йил кирди» деб ёзилган.

466 ҳижрий йилининг муҳаррам ойи мелодий 1073 йил 6 сентябрда бошланиб 5 октябрда тугаган. Илон йили 469 ҳижрий йилнинг иккинчи ярми ва 470 йилнинг биринчи ярмига (1076-1077) тўғри келади. Луғатда кўрсатилган 466 ҳижрий йилига мелодийнинг 1073 йили мос келади. Бунга кўра асардаги 470 ҳижрийнинг 467 ҳижрийга ўзгартирилиши хатодир.

«Девону луғоти-т-турк»даги иккинчи сананинг 470 йил бўлиши тўғрироқдир. Лекин биринчи сана ҳам нотўғри кўрса-

тилган. Ҳижрий 469 йил муҳаррам ойи 1076 йил август-сентябрь ойларига тўғри келади. Бу фикрни луғатда қайд этилган учинчи сана тасдиқлайди.

Луғатда «Биз ушбу китобни ёзаётган тўртюз олтмиш тўққизинчи йил наҳ (наҳанг) йилига тўғри келди» дейилган (128, 116). 469 ҳижрий йил мелодий 1076-1077 йиллардир.

Ҳақиқатан ҳам, 469 ҳижрий йил наҳанг йилининг иккинчи ярми ва илон йилининг биринчи ярмига тўғри келади. Асардаги «466 ҳижрий муҳаррам» санаси эса тўғриланмай қолиб кетган бўлиши мумкин.

Закий Валидий Тўган «Девону луғоти-т-турк»даги қайд этилган саналарни кўриб чиқиб, шундай хулосага келади: «Луғат ал-Қоим халифалик қилган даврда 1072 йил 25 январидан 1074 йил 10 февралигача бўлган даврда ёзилган. У 1076-1077 йилларда таҳрир қилиниб халифа ал-Муқтадийга ҳадя қилинган. Демак, 470 ҳижрий (1077) йили луғат ёзиб тугатилган дейиш мумкин».

«Девону луғоти-т-турк»нинг тузилган ва таҳрир қилинган вақти ҳақида Л. Базин ўзгача бир фикрни ўртага ташлайди. Унинг айтишича, Маҳмуд Кошғарий ўз асарини 1072 йил 25 январда ёза бошлаган. Кейинчалик тўрт мартаба таҳрир қилиб, 1083 йил 27 октябрда тугатган. Бу сана ал-Муқтадий ҳукмронлик қилган вақтга ва луғатнинг энг сўнгги таҳрирларида кўрсатилган йилларга мос келади.

«Девону луғоти-т-турк»нинг яратилиш даври ҳақидаги фикрлар шулардан иборат бўлиб, бу давр 1072–1077 йилларни ўз ичига олган деган фикр ҳақиқатга яқин кўринади (41,11).

Маҳмуд Кошғарий асари ягона қўлёзма ҳолида бизгача етиб келган. У 664 ҳижрий йил 27 шаввол, мелоднинг 1266 йил 1 августидан Маҳмуд Кошғарийнинг дастхатидан кўчирилган. Қўлёзмани кўчирган хаттот Муҳаммад ибн Абубакр ибн Абулфатҳ ас-Савий ад-Дамашқийдир. Қўлёзма насх хатида битилган бўлиб, 319 варақдан иборат. Ҳозир бу қўлёзма Истанбулдаги Миллат кутубхонасида, Али Амирий фондида 4189 рақами остида сақланмоқда.

Маҳмуд Кошғарийнинг луғати жуда катта сўз бойлигига эга. Ундаги сўзлар ўзақдаги ҳарфларнинг тартибига кўра жойлашти-

рилган. Асар ҳикматли сўзлар, мақоллар, шеърлар ва ҳикоялар билан бойитилган. Маҳмуд Кошғарий асарини саккиз бобга бўлади.

Биринчи бобдан алиф билан бошланадиган сўзлар ўрин олган. Иккинчи бобда «са:лим», яъни таркибида алиф, ва:в, йа:’ бўлмаган сўзлар, учинчи бобда «муда:ъаф», яъни икки ундоши бир хил бўлган сўзлар, тўртинчи бобда «миса:л», яъни «й» товуши билан бошланган сўзлар жойлашган. «З ава:ту-с-сала:са», яъни қисқа унли сифатида ўқиладиган алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфлари бор сўзлар бешинчи бобга, «З ава:ту-л-’арбаъа», яъни алиф, ва:в ва йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган сўзлар олтинчи бобга, «Фунна», яъни бурун товушли сўзлар еттинчи бобга ва «ал-Жамъ байна-с-са:кинайн», яъни икки ҳаракатсиз ундошли сўзлар саккизинчи бобга киритилган. Ҳар бир боб исм ва феълдан иборат икки қисмга ажратилган.

«Девону луғоти-т-турк» асарида турк қабилаларининг яшаш жойлари, туркий тиллар таснифи, уларнинг фонетикаси ва грамматикасига оид маълумотлар, турк халқларининг тарихи, жуғрофияси, этнографияси, шеърляти ва оғзаки ижодига доир хабарлар, туркларнинг энг қадимги дунё харитаси берилган.

Луғатга мусулмон турклар истиқомат қилган жойлардаги тоғлар, чўллар, дарёлар, кўллар ва бошқаларнинг номлари киритилган. Шунингдек, луғат туркларнинг ҳаёт кечириши учун зарур ашёлар, озиқ-овқат, фахрий унвонлар, лавозимлар, ҳайвонлар, паррандалар ва ёввойи қушлар, ўсимликлар, маъданлар, ой, ҳафта кунлари, касалликлар, тарихий ва афсонавий қаҳрамонлар, болалар ўйинлари, уруғлар ва қабилаларга оид номлар ҳамда астрономик, анатомик, ҳарбий ва маъмурий вазифаларга хос атамалар, халқ тақвими ва бошқа соҳаларга тааллуқли сўзларга бойлиги билан ҳозирги замон кишисига XI асрда яшаган туркларнинг ҳаёт тарзи ҳақида маълумот берувчи ягона манба ҳисобланади.

Маҳмуд Кошғарий бу асарида биринчи бўлиб турк тилларини гуруҳларга ажратган. Бунда у тилнинг бойлигига, талаффузнинг тўғрилигига ва унинг фонетик, грамматик белгиларига асосланган. Маҳмуд Кошғарий турк тилларини қиёслаш орқали ўрганган биринчи олим ҳисобланади.

Олим лаҳжаларнинг софлигига ҳам аҳамият беради. У бошқа тил вакиллари билан аралашмаган туркларнинг тили соф ва аниқлигини, форс ва ўзга тилларга алоқадор қабилаларнинг тилида ўзгариш ва камчиликлар борлигини айтиб ўтади. Маҳмуд Кошғарий: «...тилларнинг энгили ўғузча», - дейди. Бунда у ўғузчада баъзи товушларнинг тушиб қолиши ва энгил талаффуз қилинишини назарда тутаяди. Олим туркий тилларнинг ичида хоқония (хоқонликлар) ўлкасида яшовчиларнинг тили энг равон тил эканлигини таъкидлайди (58,66).

Маҳмуд Кошғарий туркий тил ва лаҳжалар орасидаги фонетик фарқларни жуда яхши баён қилади. Масалан, сўз бошидаги «т-д» мослигига «туя» маъносидаги «тавай» (туркларда) – «давай» (ўғузларда) каби мисолларни келтиради. Сўз бошидаги «й»нинг тушиб қолишига «йилиғ» (туркларда) – «илиғ» (ўғузларда) каби мисолларни беради.

Туркшунос олим шарқий гуруҳ тилларида ўзак таркибидан ва аффиксларда тор унлилар кўп учрашини, ғарбий гуруҳда эса, аксинча, кенг унлилар устунлик қилишини тегишли мисоллар билан баён қилади.

Маҳмуд Кошғарий туркий тиллар фонетикаси ва грамматикаси тарихи тўғрисида ҳам маълумот бериб ўтади. У араб ва уйгур алифбоси хусусида тўхталади. Унда турк бўлмаган халқлар учун талаффуз қилиш қийин бўлган, фақат туркларнинг ўзига хос бўлган товушлар (п, ч, ж, ы, ғ, ң) ҳақида, шунингдек, араб алифбосидаги туркий сўзларда учрамайдиган товушларни ифодаловчи айрим ҳарфлар борасида фикр юритади.

Маҳмуд Кошғарий феълдан ясалган отлар ва уларнинг ясалишини, турк тилларида феълларнинг ўзаги унинг буйруқ майли формаси эканлигини баён қилади.

У луғатдаги сўзларни араб тили грамматикаси схемасига тақлидан ҳарфларнинг сонига қараб жойлаштиради: аввал икки ҳарфлилар, кейин уч ҳарфлилар ва ҳ.к. Маҳмуд Кошғарий туркий тилларда сўз таркиби етти ҳарфдан ошмаслигини қайд этиб ўтади. Асардан феъл, сифат, масдар каби сўз туркумлари ҳақида ҳам қизиқарли маълумот олиш мумкин.

Луғатшунос ва тилшунос, этнограф ва фольклорчи, тарихчи ва географ Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» аса-

ри қорахонийлар даврида яшаган турклар, туркманлар, ўғузлар, яғмолар, чигалай ва қирғизлар ҳақидаги тарихий ва жуғрофий маълумотлари билан бирга улар тилларининг фонетикаси, грамматикаси ва лексикасига оид ноёб тадқиқотлари ва хулосалари билан ҳам қимматлидир.

1.3. «Девону луғоти-т-турк» кўлөзмаси ва унинг имло хусусиятлари

«Девону луғоти-т-турк»нинг кўлөзмаси насх хатида қора сиёҳ билан ёзилган. Айрим ёзувлар учун қизил сиёҳ ишлатилган. Бундай ёзувлар тиниш белгилари ўрнида қўлланган шакллар, халифага бағишлов, ажратиб кўрсатилиши лозим бўлган ҳарфлар, тўртинчи саҳифадан ўн иккинчи саҳифагача бўлган туркий сўзлар, – قال қа:ла, مثل масал каби араб сўзларидир. Булардан ташқари ўн иккинчи бетнинг олтинчи қаторидан бошлаб изоҳланаётган туркий сўзлар ва туркий жумлаларнинг устига ҳам қизил чизиқ тортилган. Олтинчи саҳифадаги араб ҳарфлари ва саккизинчи саҳифадаги уйғур ёзуви, қирқинчи ва қирқ биринчи саҳифалардаги ўғуз тамгалари ҳам қизил сиёҳда ёзилган.

Ҳошияларда бошқа кўл билан ёзилган изоҳлар бор. Асар матни тўлиқ. Кўлөзмани хаттот Муҳаммад ибн Абубакр ибн Абулфатҳ ас-Савий ад-Дамашқий кўчирган. Унда 664 ҳижрий йил 27 шаввал, яъни эрамизнинг 1266 йили 1 август санаси ёзилган.

Кўлөзма 319 варақдан иборат. Ҳар бир варақда ўн етти сатр бор. Кўлөзманинг биринчи варақ «а» бетидан китоб эгаларидан бири томонидан ёзилган сўзбоши бор. Бунда у китобнинг туркманчага тўғри келмаслигини ва турк юртларидан келган одамларга китобни кўрсатиб, у ҳақида сўраганини ёзади. Шундан маълумки, китоб эгасининг ўзи ҳам, китобни кўрган кишилар ҳам туркчани яхши билмаганлар ва луғатнинг мазмунига тушунмаганлар.

«Девону луғоти-т-турк»нинг матни кўлөзманинг иккинчи варақ «а» бетидан басмаладан сўнг қуйидаги сўзлар билан бошланган:

الحمد لله ذي الفضل الجزيل و الصنع الجميل الذي ارسل جبريل على تبيان و تفضيل إلى محمد بتريـل.

Ал-ҳамду ли-л-ла:ҳи зи:-л-фаḍли-л-жази:л ва-ḥ-ḥунъи-л-жами:л ал-лази арсала Жибри:л ʔала тибйа:нин ва тафḍи:лин ила Муҳаммадин битанзи:л.

Таржимаси:

Муҳаммадга китоб билан баён ва тафсилини шарҳ қилиш учун Жаброилни индирган беадад фазл, гўзал санъат соҳиби бўлмиш Тангрига ҳамд.

Асар шу сўзлар билан тугайди:

والحمد لله أبداً والصلاة على رسوله سرمداً وعلى آله أجمعين.

Ва-л-ҳамду ли-л-ла:ҳи абадан ва-ḥ-ḥала:ту ʔала расу:лиҳи сармадан ва а:лиҳи ажмаъи:н.

Таржимаси:

Тангрига абадий ҳамдлар, унинг элчисига ва у(элчи)нинг қавмига эса Тангрининг салавати бўлсин.

Кейин қуйидаги колофон келади:

فرغ من تعليقه العبد الفقير الى الله تعالى محمد بن ابي بكر بن ابي الفتح الساوي ثم الدمشقي عفا الله تعالى عنه يوم الاحد السابع والعشرين من شوال سنة اربع وستين و ستمائة من نسخة هي بخط مؤلف الكتاب يقول في آخره ما صورته: ابتدئ بالتأليف في غرة جمادى الاولى من سنة اربع وستين و ثم بعد تنقيح و تهذيب و تحرير اربع مرات يوم الاثنين العاشر من جمادى الآخرة من سنة ست و ستين و اربع مائة و لا حول و لا قوة الا بالله العليّ العظيم و هو حسينا و نعم الوكيل.

Фарага мин таъли:қиҳи ал-ʔабду-л-фақи:р ила-л-ла:ҳи таъа:ла Муҳаммад бну Аби: Бакр бни аби:-л-Фатҳи-с-Са:вий сума-д-Димашқий ʔафа: Алла:ҳу таъа:ла ʔанҳу йавма-л-аҳади-с-са:биъи ва-л-ʔишри:на мин шавва:ли санати арбаъин ва ситти:на ва ситтими'а мин нухатин ҳийа бихатти му'аллифи-л-кита:би йуқа:лу фи а:ҳириҳи ма: су:ратуҳу 'убтуди'а би-т-та'ли:фи фи ғуррати жума:ди-л-у:ла: мин санати арбаъин ва ситти:на ва сума баъда танқиҳин ва таҳзи:бин ва таҳри:рин арбаъа марра:тин йавма-л-иснайн-л-ʔа:шира мин, жума:ди-л-а:хирати мин санати ситтин ва ситти:на ва арбаъа ми'а ва ла: ҳавла ва ла: қуввата илла: би-л-ла:ҳи-л-ʔалиййи-л-ʔазим ва ҳува ҳасбуна: ва ниъма-л-ваки:л.

* Ф ва АРда ʔа .

4. Ҳамза учун марказ вазифасида нуқтали йа:’ ишлатилган. Масалан, طائر -- طائر *та:’ир* (Ф, 84а).

5. Баъзан ҳозирги-келаси замон феълларидаги жинсни фарқловчи «йа:’» ва «та:’» олд қўшимчаларининг нуқталари тушиб қолган. Масалан: يرافش *йура:қишу* (Ф, 64а) сўзида.

6. Чўзиқликни ифодалаш учун «алиф»дан олдин фатҳа, «йа:’» ҳарфидан олдин касра белгиси қўйилган. Масалан: الفزار *ал-фира:р*, الإنسان *ал-инса:н*, الخيلة *ал-хи:лату* (Ф,84а), بيانه *байа:ну-ху*, السين *ас-си:ну*, جمع *жами:ъ* (136, 202) сўзларида. Бундай белги тушиб қолган жойларни Аҳмад Рифъат қайта тиклаган.

7. «Син» ҳарфи тагига баъзан учта нуқта қўйилган. Масалан: س, س, س *с, с, с* (Ф, 156) сўзларида.

8. Баъзи туркий сўзларда бир ундош бир неча ҳаракат олган. Масалан: ساوك *са:вук* сўзининг учинчи ҳарфи ҳам дамма, ҳам фатҳа билан ҳаракатланган (76, 129). Аҳмад Рифъат фақат битта ҳолатни қолдирган.

9. Танвин дамма қўшалок дамма (”) белгиси билан берилган.

10. Қўлэзмадаги айрим сўзлар, кўчирмалар, ҳикоялар ўз ўрнида берилмаган.

«Девону луғоти-т-турк» асарининг иккинчи матни унинг босма нашридир (134;135; 136).

Аҳмад Рифъат қўлэзмага бир қатор тўғри тузатишлар киритиш билан бирга арабча матнда хатоликларга ҳам йўл қўйган. Рифъат нашри ва қўлэзма фотонусхаси солиштирилганда баъзи сўзларнинг ўқилишида тафовут борлиги кўринди.

Юқорида баён қилинган кузатишларга асосланиб қуйидаги хулосага келиш мумкин:

- «Девону луғоти-т-турк»ни кўчирганда хаттот Муҳаммад ибн Абубакр ибн Абулфатҳ ас-Савий-ад-Дамашқий араб тилини яхши билмаганлиги туфайли жуда кўплаб хатоларга йўл қўйган.

- «Девону луғоти-т-турк» ношири Килисли Аҳмад Рифъат матнга кўплаб тузатишлар киритган. Уларнинг катта қисмини ўринли, қолган қисмини эса тўғрилиги шубҳали тузатишлар ташкил этади.

- Бинобарин, «Девону луғоти-т-турк»нинг қўлёзма ва босма матнлари чоғиштирилиб, тегишли аниқликлар киритилиши лозим. Бу иш мазкур асар таржималарида йўл қўйилган баъзи камчиликларни бартараф қилиш учун ҳам керак.

1.4. «Девону луғоти-т-турк»нинг асл ва таржима нашрлари

Юқорида айтилгандек, асарнинг ягона қўлёзмаси асримизнинг бошида Туркияда топилган. Бу қўлёзмани 1915-1917 йилларда Килисли Аҳмад Рифъат Истанбулдаги Омира матбаасида уч жилдда чоп этган (134; 135; 136).

Аҳмад Рифъат турк адабиёти тарихига оид асарлар муаллифи бўлиши билан бирга бир қанча қадимий бадий асарларнинг араб, форс тилларидан турк тилига таржимони ҳамдир. Унинг илм-фан йўлида қилган улкан хизматларидан бири «Девону луғоти-т-турк» асарининг мазкур нашрини амалга ошириши бўлди. Луғатнинг айнан шу нашри унинг немис, турк, ўзбек, уйғур, қozoқ ва форс тилларига қилинган таржималари учун асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Маҳмуд Кошғарий асарининг немис тилига қилинган таржимаси 1928 йил Лейпцигда нашрдан чиқди (117). Уни машҳур шарқшунос олим, қадимги ёзувларга оид жуда кўп асарлар муаллифи ҳамда шарқ халқлари тарихи ва адабиёти бўйича тадқиқот ишлари олиб борган Карл Броккельман (116) амалга оширди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асари таржимаси эса немис олими ижодида муҳим аҳамият касб этади.

К. Броккельман луғатни тўлиқ таржима қилмайди, балки туркий сўзларнинг транскрипциясини ва немисча таржимасини беради. Мазкур нашр «Девону луғоти-т-турк»даги сўзларнинг туркча-немисча луғатидан иборат.

1934–1943 йилларда Туркия тилшунослар жамиятининг асосчиларидан бири Бесим Аталай (1892-1965) «Девону луғоти-т-турк» асарини турк тилига таржима қилиб, нашр этди (121; 122; 123). Бошқа турк олими Абдуллоҳ Тоймас унда йўл қўйилган хатоларни кўрсатиб тақриз ёзди (113; 114). Б. Аталай шеърӣ тўпламлар, драммалар, ҳикоялар муаллифи бўлиш билан бирга халқ оғзаки ижоди дурдоналарини ўрганган ва нашр қилдирган етук олим ҳамдир. Унинг тил ва адабиётга доир асар-

лари орасида мазкур таржима энг салмоқли ўрин тутади (41). Ушбу нашр асосида турк тили тарихчиси Дехри Дедчин асарнинг индексини араб алифбосида нашр қилди (89). Сўнгра лотин алифбосида индекс тузилиб, икки марта нашр этилди (119; 120).

Маҳмуд Кошғарийнинг луғати ўзбек тилига ўзбек олими Солиҳ Муталлибов томонидан таржима қилинган. Асарнинг биринчи жилди 1960 йилда (58), иккинчи жилди 1961 йилда (59), учинчи жилди 1963 йилда (60) нашр қилинди.

«Девону луғоти-т-турк»нинг ўзбекча таржимасига 1967 йилда Ғ. Абдураҳмонов муаллифлигида индекс-луғат нашр қилинди (8). Унда сўзларнинг грамматик очерки ҳам берилган.

«Девону луғоти-т-турк» асарининг уйғурча (138; 139; 140) ва инглизча таржимаси (127) ҳам нашр қилинган. Инглизча таржиманинг сўзбоши қисмида асар ҳақида қўшимча маълумотлар муфассал баён қилинган, айрим тилшунослик атамалари илмий нуқтаи назардан изоҳланган ва улар матнда таржимасиз берилган. Айнан шу жиҳати билан у нашр қилинган бошқа таржималардан фарқ қилади.

«Девону луғоти-т-турк» форс ва қозоқ тилларига тўлиқ таржима қилинган. Форсча таржима бир жилддан иборат бўлиб, Эрон олими Саййид Муҳаммад Дабир Сийоқий томонидан амалга оширилган (132). Қозоқча таржима эса Асқар Эгубай томонидан нашрга тайёрланган, у уч жилддан иборат (52; 53; 54).

«Девону луғоти-т-турк»нинг бир қисми туркманчага ҳам таржима қилиб нашр этилган (12).

Луғат рус ва озарбайжон тилларига тўлиқ таржима қилинган (74,157) бўлса-да, ҳануз чоп этилмаган. Асарнинг русча таржимасидан «Советская тюркология» ва «Turcologica» журналларида озгина намуна эълон қилинди, холос (76; 77).

Маҳмуд Кошғарийнинг шахсияти, илмий фаолияти ва унинг «Девону луғоти-т-турк»и ҳақида баён қилинган маълумотлардан қуйидаги хулоса келиб чиқади:

- Маҳмуд Кошғарий қорахонийлар сулоласига мансуб бўлиб, унинг отаси Барсхон ҳокими Ҳусайн ибн Муҳаммаддир.

- Маҳмуднинг ижтимоий мақоми унинг юксак даражада илмий таълим олишига ва етук аллома сифатида намоён бўлишига имкон берган.

- Маҳмуд Кошғарий туркшуносликка оид иккита асар ёзган, бири турк грамматикасига оид бўлиб, «Жаваҳиру-н-наҳв фи луғати-т-турк» деб аталади. Бу асар ҳануз топилмаган. Иккинчиси – машҳур туркча-арабча изоҳли луғат «Девону луғоти-т-турк» асари.

«Девону луғоти-т-турк» матнининг бир босма, икки факсимиль наشري бор. Бу асар турк, ўзбек, уйғур, инглиз, қозоқ ва форс тилларига тўлиқ, немис ва туркман тилларига қисман таржима қилинган. Русча ва озарбайжонча таржималари нашир этилмаган.

- «Девону луғоти-т-турк»да туркий халқларнинг тили ва адабиёти, маданияти ва маънавияти, сиёсати ва иқтисоди ҳақида қимматли илмий маълумотлар берилган.

Маҳмуд Кошғарий дунё фан тарихида қиёсий-тарихий ва чоғиштира методларни қўллаган биринчи тилшунос бўлиб, туркшунослик асосчисидир.

II БОБ. «Девону луғоти-т-турк»нинг мундарижаси

2.1. «Девону луғоти-т-турк»нинг муқаддимаси

«Девону луғоти-т-турк»ни дастлаб икки қисмга бўлиш мумкин. Биринчиси – муқаддима қисми, иккинчиси – луғат қисми.

«Девону луғоти-т-турк» муқаддимасида туркий қабилалар ҳақида кўплаб маълумот берилган бўлиб, уларнинг яшаш ерлари кўрсатилган дунё харитаси ҳам илова қилинган. Асарда туркий тиллар ҳақида қиёсий-тарихий маълумотлар билан бирга уларнинг график ва фонетик хусусиятлари баён этилган. Буларнинг айримларини келтирамиз.

Турклар ҳақидаги маълумот. Маҳмуд Кошғарий турклар ҳақида асарнинг турк табақалари ва қабилаларига бағишланган бўлимида ҳамда луғат қисмида маълумотлар беради:

«Турклар аслида йигирма қабиладир. Улар ҳаммаси Нуҳ пайғамбар ўғли Ёфас, Ёфас ўғли «Турк»ка бориб тақаладилар... Ҳар бир қабиланинг саноқсиз аллақанча уруғлари бор. Мен булардан асосини, она уруғларини ёздим, шаҳобчаларини ташладим. Фақат ўғуз туркманларининг майда уруғларини ҳам, уларнинг молларига қўйиладиган белгиларини ҳам ёздим, чунки одамларда уларни билишга эҳтиёж бор эди. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача бўлган мусулмон ва бошқаларни зикр қилдим. Румга яқин биринчи қабила бачанак, сўнг қипчоқ, ўғуз, ямак, бошқирт, басмил, сўнг қай, сўнг ябаку, сўнг татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғмо, сўнг игроқ, сўнг чаруқ, сўнг чумул, сўнг уйғур, сўнг таңгут, сўнг хитой. Хитой - «Чин»дир. Сўнгра тавғач; бу «Мочин»дир.

Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир» (58, 64).

Ўғузлар ҳақидаги батафсил маълумот девоннинг луғат қисмида берилган:

«Ўғуз – туркларнинг бир қабиласи. Ўғузлар туркманлардир. Улар йигирма икки уруғдир. Ҳар бирининг махсус белгилари, молларига хос тамғалари бўлган. Уруғларни шу тамғаларга қараб ажратганлар. Бу уруғлар қуйидагилардир: қиниқлар, хоқонлар шу уруғдан бўлганлар; қайиғлар; бойунлар; ивалар ёки йи-

валар; солғурлар; офшорлар; бектилилар; буктузлар; боётлар; ёзғирлар; эймурлар; қорабўлуклар; олқабўлуклар; игдарлар; уракирлар; тўтирқалар; улаюндлуғлар; тўтарлар; бачанаклар; жу-волдорлар; жапнилар; жаруғлуқлар» (58, 89-90).

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича: «булар асосий қабилалардир. Уларнинг ҳар бирининг аймоқлари бор. Қисқартиш учун уларни ёзмадим. Бу номлар у қабилаларнинг энг қадимги боболарининг исмидир. Арабларда Бану Салим, яъни Салим авлодлари, Бану Хафоча, яъни Хафоча авлодлари деб юритилгани каби, булар ҳам қадимги оталарига нисбат бериб юритадилар» (58,91).

Туркий тиллар ҳақидаги маълумот. Маҳмуд Кошғарий турк тилининг хусусиятлари ҳақида тўхталиб шундай дейди: «Энг тўғри ва аниқ тил фақат биргина шу тилни биладиган, форслар билан аралашмайдиган ва шаҳарларга бориш-келиш қиладиган одами бўлмаган кишиларнинг тилидир. Улар суғдақ, кенжек, арғулар каби икки тилда сўзлашувчилардир; хўтанлилар, тубутлар ва тангутларнинг баъзилари каби икки тилда сўзлайдиганлар ва бошқа шаҳарларга бориб юрганлар тилида бузқлик бордир» (58,65).

Маҳмуд Кошғарий мочинликлар ва чинликларнинг алоҳида тиллари бор бўлса ҳам, шаҳарликлар туркчани яхши билишлари, лекин тубутликлар ҳам, хўжанликлар ҳам туркчани яхши билмасликларини таъкидлайди.

Бу асарда уйғурларнинг тиллари туркча эканлиги, лекин ўзлари бир-бирлари билан сўзлашадиган бошқа тиллари борлиги, улар ёзувда йигирма тўрт ҳарфли туркча ёзувни қўллашлари, уйғурларнинг ҳам, чинликларнинг ҳам яна бошқа бир ёзувлари борлиги, улар китобларини ва идора ишларини шу хат билан юритишлари ҳақидаги маълумотлар шаҳар аҳолисига хос бўлса, саҳройилар ҳақида қуйидагиларни ўқиш мумкин:

«Чумулларнинг тиллари алоҳидадир. Улар туркчани ҳам биладилар. Шунингдек, қай, ябақу, татар, басмил қабилаларининг ҳар бирининг тили ўзига хосдир. Шу билан бирга улар туркчани яхши биладилар. Сўнгра қирқиз, қипчоқ, ўғуз, тухси, яғмо, чигил, игроқ, жаруқ тиллари фақат туркчадир. Ямак, бошғирт тиллари буларга яқиндир. Румгача чўзилган булғар, сувар, беченеклар тили бир хилдаги сўзларнинг охири қисқартирилган бир туркчадир» (58,66).

Махмуд Кошғарийнинг аниқлашича, энг енгил тил ўғузча, энг тўғри тил яғмо, тухси ҳамда Или, Иртиш, Ямар, Этил водийларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчиларнинг тилидир. Буларнинг ичида энг очиқ ва равон тил – Хоқония ўлкасида яшовчиларнинг тилидир (58,66). Ҳам суғдча, ҳам туркча сўзловчилар баласоғунликлар, Тироз ва Мадинату-л-байда' шаҳарларининг халқлари бўлган. Махмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, Испижобдан то Баласоғунгача бўлган аргу шаҳарлари аҳолисининг тилларида ҳам камчилик бор. Қашқарда канжакча сўзлашадиган қишлоқлар бор. Шаҳар ўртасида яшовчилар ҳоқоний туркчада сўзлайдилар.

Махмуд Кошғарий мазкур умумий маълумотлардан сўнг туркий лаҳжалар орасидаги фарқларни қиёсий услуб асосида баён қилади. Сўз бошидаги «й» товуши ўғуз ва қипчоқларда тушиб қолиши ёки «ж»га айланишини айтиб, «й»нинг тушиб қолишига қуйидагича мисол келтиради: турклар мусофирни «*й*лқин» десалар, ўғузлар «*а*лқин» дейдилар.

Турклар «*й*илиғ сув» десалар, ўғузлар «*и*лиғ сув» дейдилар (58, 66-67).

«*й*-ж» мослигига «*й*ынжу-жынжу» (марварид), «*й*уғду-жуғду» (туянинг узун юнги) мисолларини келтиради. Сўз охирида «*й*-н» мослигига «*қ*ой-қон» (қўй), «*ч*ығай-чыған» (камбағал) мисолларини келтиради (58,67).

Яна Махмуд Кошғарий турклар билан ўғуз, қипчоқ ва суворийлар орасидаги фарқларга «*м*-б» (*ман-бан* - мен, *мун-бун* – шўрва); «*т*-д» (*тавай-давай* - туя) каби мосликларни кўрсатади (58,67).

Асар муаллифи томонидан яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қай, чумул ва ўғузларнинг асл туркий тишора «*з*»ни (ёки «*д*»ни) «*й*»га айлантиришлари ҳам қайд этилган: «*қ*азын-қайын», «*о*зоқ-ойоқ» каби (58,68).

Олим хўтанликлар ва канжаклар «*ата*»ни «*хата*» (ота), «*ана*»ни «*хана*» (она) дейишларини ва мазкур сўзлардаги орттирилган «*х*» товуши туркий тилларга хос эмаслигини таъкидлайди.

Махмуд Кошғарий ўтган замон сифатдоши (масалан: *борган-келган*)даги «*ғ*» ва «*г*»ларнинг ўғузчада тушиб қолишини ҳам (*боран-гелән* тарзида) қайд этади (58,69).

График ва фонетик маълумот. Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғоти-т-турк» асарида туркий сўзларнинг ёзилиши ва туркларгагина хос бўлган товушларнинг талаффуз ўрни ҳақида батафсил тўхталиб ўтган. Бу асарда туркларнинг қадимги ёзуви, яъни уйғур ёзувининг арабча муодили кўрсатилган (Ф, 36; 58, 48-49).

Уйғур ёзувида ифодаланмаган етти та туркий товушнинг араб ёзувидаги ифодаси ва уларнинг талаффуз ўрни баён қилинган. Булар: қаттиқ «ба:» (الباء الصلبة – ал-ба:’у-қ-қулба, яъни «п»), арабча «жи:м» (портловчи «ж»), маҳраж «з» ва «ш» оралиғида бўлган «ж» (сирғалувчи «ж»), арабча «фа:» (ф), нуқтали «ғайн» (ғ), маҳраж «қа:ф» ва «ка:ф» оралиғида бўлган «ка:ф» (г), маҳраж «ғайн» ва «ка:ф», «нун» ва «қа:ф» оралиғида бўлган бурун «ка:ф»и (н) (Ф, 36-4а).

Маҳмуд Кошғарий туркий тилларнинг товуш хусусиятлари ҳақида гапириб, турк сўзларида араб тилига хос бўлган тишора «с» товуши, итбоқ (эмфатик) товушлар ва бўғиз товушлари йўқлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, уйғур ёзувида араб тилига хос товушларни ифодалаш учун тегишли уйғур ҳарфига диакритик белгилар қўйилади. Масалан: арабча «са:»ни ёзиш керак бўлса, туркча «за:л» устига нуқта қўйилади. Арабча «за:д» ҳам шундай ёзилади. Арабча «са:д» ҳарфини ифодалаш учун уйғурча «си:н» ёзилади ва унга нуқта қўйилади.

Ҳамма турк шаҳарларида барча хоқонлар ва сўлтонларнинг китоблари, ёзувлари мазкур турк ёзувида юритилган.

Морфологик маълумот. Маҳмуд Кошғарий девонининг муқаддима қисмида турк лаҳжалари учун умумий бўлган муҳим морфологик маълумотлар ҳам берилган. Бу борада муаллиф қуйидаги сўз ясовчи қўшимчаларни мисоллари билан санаб ўтади:

-а (-ä): *билиг* (илм) – *билгä* (олим); *өг* (онг) – *өгä* (онгли); *ув* (увоқ) – *ува* (таом тури);

-т: *қач* («қочмоқ»дан) – *қачут* (қувиш); *кәз* (*кәзмәк* – «киймак»дан) – *кәзут* (*кийим*);

-ч: *көм* – *көмач*; *сәвин* – *сәвинч*;

-ш: *бил* – *билиш*; *ур* – *уруш*;

-ғ: *оры* – *орығ*; *қуру* – *қуруғ*;

-қ: *тара* – *тарғоқ* (тароқ); *ор* – *орғоқ* (ўроқ). Эслатма: бу мисолда ясовчи қўшимча «қ»нинг ўзи эмас, балки «-ғақ»дир. Эҳ-

тимол, бу ерда Маҳмуд Кошғарий буни мураккаб «ға+қ» қўшимча эканлигини ҳисобга олгандир;

-к: *кәс* – *кәсәк* (кесак);

-г: *тири* – *тирик*; *өл* – *өлүт*;

-л: *бычығ* – *бычыл* (ёрилган);

-м: *йаз*- (ёз-) – *йазим* (тўшак); *быч* (кес-) – *бычим* (кесим);

-н: *ақ* – *ақын* (оқадиган); *йығ* – *йығын*;

-у (-ў): *соруғ* – *сорғу* (сўрғич); *туруғ* – *турғу* (турадиган).

Девоннинг муқаддима қисмида берилган маълумотлар мана шулардан иборат.

2.2. «Девону луғоти-т-турк»нинг луғат қисми

Маҳмуд Кошғарий ўзининг мазкур асарининг луғат қисмига фақат туркий сўзларни киритиб, арабча ва форсча сўзларни киритмаган. А.Н. Кононов «Девону луғоти-т-турк»да етти минг беш юзга яқин сўз борлигини таъкидлайди (41,12). «Девону луғоти-т-турк»нинг таржималарида сўзларнинг сони турличадир. Таржималардаги фарқларни сўзма-сўз ва сўзларнинг сонини ҳарфма-ҳарф аниқлаб чиққан Э.И. Фозиловнинг ҳисобига кўра К. Броккельман нашрида 7993, Бесим Аталай нашрида 8783 сўз, Солиҳ Муталлибов нашрида 9222 сўз ва ибора бор. «Девону луғоти-т-турк» қўлёмасида 8500 дан ортиқ сўз бўлиб, таржималарда қайтариқлар ҳисобига кўпайган. Чунки асардаги айрим сўзлар бир эмас, бир неча ерда учрайди. К. Броккельман нашри индекс шаклида бўлиб, қайтариқлардан холидир, баъзи сўзлар эса умуман тушиб қолган. Шунинг учун ундаги сўзлар сони бошқаларидан кам. Солиҳ Муталлибов нашридаги сўзларнинг Бесим Аталай нашридагига нисбатан кўплигининг сабаби Солиҳ Муталлибов, биринчидан, бошида икки алиф бор сўзларни чўзиқ «а:» билан ифодалаб, уларга алоҳида шакл берганлиги бўлса, иккинчидан, омонимларни алоҳида-алоҳида берганлигидир (89,143).

«Девону луғоти-т-турк»нинг луғат қисми саккиз бўлимдан иборат бўлиб, ҳар бир бўлим икки қисмга бўлинган ва «китоб» деб аталган. Бўлимнинг биринчи китобига отлар, иккинчисига феъллар киритилган. Ҳар китобда сўзлар вазнига қараб алифбони ҳисобга олган ҳолда сираланган.

Маҳмуд Кошғарий белгилаган сўз вазилари. Шарқ тилшунослари «вазн» сўзидан тил илмида ҳам фойдаланадилар. Бу ҳолда «вазн» атамаси мазмун жиҳатдан шеършуносликдаги «вазн» атамасидан фарқ қилади. «Вазн» сўзидан илмда қайси тушунчалар назарда тутилишини Бобур ўзининг арузга бағишланган рисоласида жуда яхши баён қилган:

«Билгил вазни мақодир азмина ва алфозга итбоқ қилинур (яъни «вазн» сўзи миқдор ва замон бирликлари ва лафзларга нисбатан қўлланади – С.Р.). Иккиси хорижи мабҳасдур, гараз вазни алфоздур (яъни миқдор ва замон ўлчовлари филология объектидан ташқаридир – С.Р.). Алфоз вазнидан икки тоифа баҳс қилур, бири сарфийлар, яна бири арузийлар (яъни сўзларнинг вазни морфологик ва арузшунослар баҳсига мансубдир – С.Р.). Сарфийларнинг мезони фаъала лафзидур. Бу тоифа андоқ мезон қилурларким, мавзун била вазннинг ҳуруфи мусовий бўлғай ва ҳаракати муттаъид, нечунким наъара ва йанъуру, на:ъир ва манъу:р фаъала ва йафъалу, фа:ъил ва мафъу:л вазнидур (яъни морфологлар сўз вазиларини فعل – «фаъала» вазни билан ифодалайдилар. Вазн ва шу вазн билан белгиланадиган сўзнинг ундошлари тенг, унлилари бир хил бўлади, масалан: نصر – «наъара»нинг вазни فعل – «фаъала», ينصر – «йанъуру»ники يفعل – «йафъулу», ناصر – «на:ъир»ники فاعل – «фа:ъил» ва منصور – «манъу:р»ники مفعول – «мафъу:л»дир – С.Р.). Арузий – мезони мазкур бўлган афа:ъилу тафа:ъилу ҳаштгона ва музоҳафотидурким, ҳам фаъала лафзидин муштақдур (яъни арузшуносликда мавжуд бўлган саккизта рукн ўлчови – фа:ъилун, фаъувлун, фа:ъила:тун, мафа:ъийлун, мустафъилун, фа:ъила:ту, мафа:ъилатун, мутафа:ъилун ва уларнинг ўзгарган шакллари ҳам «фаъала» сўзидан ясалгандир – С.Р.). Бу тоифа андоқ мезон қилурларким, мавзуннинг муталаффаз ҳуруфи вазн била мусовий бўлғай ва ҳаракатида иттиҳод лозим, нечунким «жаҳон гаштам», «жон кашидам», «жаҳон кездим», «жонга еттим» мафа:ъийлун фа:ъила:тун вазнидадур» (17, 30-31).

Демак, арузшуносларнинг «вазн» атамаси морфологларнинг «вазн» атамасидан фарқ қилади. Морфологиядаги «вазн»да

вазининг унлилари шу вазнга мансуб сўзнинг унлилари билан бир хил бўлса, арузда унлилар бир хил бўлиши шарт эмас.

Масалани яна ҳам ойдинлаштириш мақсадида морфология ва аруз учун шаклан бир хил бўлган *فَعُول* – «фаъул» вазини олиб кўрайлик. Морфологик нуқтаи назардан мазкур вазнга – *جَسور* жасу:р, *عَجوز* – ъажу:з, *عشور* – ъашу:р сингари биринчи унлиси «а», иккинчи унлиси чўзиқ «у:» бўлган сўзларгина мансуб, лекин арузга биринчи бўғинда қисқа унли, иккинчи бўғинда чўзиқ унли бўлган ҳамма сўзлар мансубдир: *قمار* – қима:р, *قدِم* – қадн:м, *قُدوم* – қуду:м каби. Морфологияда буларнинг биринчиси *فَعَال* – «фиъал», иккинчиси *فَعِيل* – «фаъил», учинчиси *فَعُول* – «фуъул» вазнидадир.

Араб тилидаги сўз ўзаги ундошлардан иборат бўлиб, унлилар сўз ва форма яшаш вазифасини бажаргани учун сўз ва унинг формалари тузилишини мазкур услуб билан ифодалаш энг маъқул йўлдир (23; 24; 29).

Шунинг учун ғарб олимлари ҳам араб тили морфологиясини тавсиф қилганда араб филологлари ижод қилган вазнлардан фойдаланадилар. Араб морфологиясининг вазнлари кўп. Қуйида мисол сифатида фақат уч ҳарфли сўзларнинг масдар ва сифатдош вазнлари келтирилди.

Биринчи боб масдарларининг бир қанча вазнлари бор. Масалан: *فَعَلٌ* – фаълун, *فِعْلٌ* – фиълун, *فُوعِلٌ* – фуълун, *فَعَالٌ* – фаълун, *مَفْعَلَةٌ* – мафъилатун ва бошқалар. Бошқа боб масдарларининг вазилари қуйидагича – иккинчи боб: *تَفْعِيلٌ* – тафъилун, *تَفْعِلَةٌ* – тафъилатун, учинчи боб: *مُفَاعَلَةٌ* – муфаъалатун, *فِعَالٌ* – фиъалун, тўртинчи боб: *إِفْعَالٌ* – ифъалун, бешинчи боб: *تَفْعُلٌ* – тафаъулун, олтинчи боб: *تَفَاعُلٌ* – тафаълун, еттинчи боб: *إِنْفِعَالٌ* – инфиъалун, саккизинчи боб: *إِفْتِعَالٌ* – ифтиъалун, тўққизинчи боб: *إِفْعَالٌ* – ифъилалун, ўнинчи боб: *إِسْتِفْعَالٌ* – истифъалун, ўн биринчи боб: *إِفْعِيَالٌ* – ифъилалун, ўн иккинчи боб: *إِفْعِيَالٌ* – ифъилалун, ўн учинчи

боб: إِفْعُولٌ – 'ифъиввалун, ўн тўртинчи боб: إِفْعِلَالٌ – 'ифъинла:лун, ўн бешинчи боб: إِفْعِلَاءٌ – 'ифъинла:'ун.

Актив ва passив сифатдош вазнлари қуйидагилар – биринчи боб: فَاعِلٌ – фа:ъилун ва مَفْعُولٌ – мафъу:лун, иккинчи боб: مُفَعَّلٌ – муфаъъилун ва مُفَعَّلٌ – муфаъъалун, учинчи боб: مُفَاعِلٌ – муфа:ъилун ва مُفَاعَلٌ – муфа:ъалун, тўртинчи боб: مُفَعِّلٌ – муфъилун ва مُفَعَّلٌ – муфъалун, бешинчи боб: مُتَفَعَّلٌ – мутафаъъилун ва مُتَفَعَّلٌ – мутафаъъалун, олтинчи боб: مُتَفَاعِلٌ – мутафа:ъилун, مُتَفَاعَلٌ – мутафа:ъалун, еттинчи боб: مُتَفَعِّلٌ – мунфаъилун ва مُتَفَعَّلٌ – мунфаъалун, саккизинчи боб: مُفْتَعِّلٌ – муфтаъилун ва مُفْتَعَّلٌ – муфтаъалун, тўққизинчи боб: مُفْعِلٌ – муфъиллун ва مُفْعَلٌ – муфъаллун, ўнинчи боб: مُسْتَفَعِّلٌ – мустафъилун ва مُسْتَفَعَّلٌ – мустафъалун.

Маҳмуд Кошғарий араб тилида сўзларни вазнларга гуруҳлаш анъанасидан келиб чиқиб, туркий сўзларга ҳам вазнлар ясайди ва «Девону луғоти-т-турк» асарида сўзларни шу вазнлар асосида тартиб билан жойлаштиради.

Армут (нок), озгуч (аланга), оркуч (тўлқин) каби сўзларни افْعَلٌ – афъал вазни билан беради. Шу ерда ва бошқа кўн ўринларда вазндан сўнг «фи ҳарака:тиҳи» (في حر كاته) деб қўшимча қилинган. Бу «турли ҳаракатлар билан келади» деган маънони англатади. Маҳмуд Кошғарий вазн шаклан кўпайиб кетиши мумкин бўлган ўринларда уларнинг битта шаклини бериб, «фи ҳарака:тиҳи», яъни «турли ҳаракатларга эга» деб таъкидлаш билан кифояланади. Бу Маҳмуд Кошғарийнинг луғат тузишдаги ўзига хос хусусиятдир.

Қуйида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асаридаги туркий сўзларга ясалган вазнлар мисоллар билан келтирилган:

№	Вазн		Мисоллар		
	араб ёзувида	транслитерация	араб ёзу- вида	танскрипция	ўзбек адабий тилида
1	أَفْعَلٌ فِي حَرَكَاتِهِ	афъал фи: ҳарака:тиҳи	أَرْمَت أَزْغُج أَرْكُج	армут озгуч өркўч	нок аланга тўлқин
2	فَعَالٌ	фаъал	أَخَاق أَشَاق	ухақ ушақ	ўрик шарбати ифво
3	فَعْلَى فِي حَرَكَاتِهِ	фаъла: фи: ҳарака:тиҳи	أَرْتُو أَرْدُو	орту орду	ўрта хон шаҳри
4	فُعْلٌ	фуъул	أُجُنِج أُمُنِج	ўчўнч умунч	учинчи умид
5	فَعْنَلَى فِي حَرَكَاتِهِ	фаъанла: фи: ҳарака:тиҳи	أَفْنَلِجُو أَتْنَلِجُو	авынчу итинчў	овунчоқ туртилган
6	فَعَالُو، فَعَالُو، فَعَالُو فِي حَرَكَاتِهِ	фаъалу:, фуъалу:, фиъалу: фи: ҳарака:тиҳи	أَلَاجُو أَخْشَاغُو	алачу охшағу	чодир ўйинчоқ

20	فَعِل	фаъил	بَعِرُ	бағыр	жигар
21	فَاعِل	фа:ъил	بَالِغُ	балығ	ярадор
22	فَاعُول	фа:ъу:л	قَاغُونُ	қағун	қовун
23	فَعَال فِي حَرَكَاتِهِ	фаъа:л фи: ҳарака:тиҳи	تَهَارًا تِلَاكًا	тавар тиләк	товар тилак
24	فَعِيل فِي حَرَكَاتِهِ	фаъи:л фи: ҳарака:тиҳи	بُدَيْكُ	бүдик	рақс
25	فَعَلُو	фаълу:	جَنْجُو بَلْدُو	чанчу балду	ўқлоқ болта
26	فَعَلِي	фаъли:	قَرَشِي	қаршы	хон саройи
27	فَعْلَان فِي حَرَكَاتِهِ	фаъла:н фи: ҳарака:тиҳи	قَالِقَانُ قَفْتَانُ	қалқан қафтан	қалқон устки кийим
28	فُعْلَان فِي حَرَكَاتِهِ	фуъла:н фи: ҳарака:тиҳи	مُنْعَانُ	мунған	эзма киши
29	فُعْلَان فِي حَرَكَاتِهِ	фиъла:н фи: ҳарака:тиҳи	سَجَّحَانُ	сычған	сичқон
30	فَعِيلَان فِي حَرَكَاتِهِ	фаъи:ла:н фи: ҳарака:тиҳи	قَرِيْزَانُ	қарызан	мункиллаган қария
31	فَعْعَلِي فِي حَرَكَاتِهِ	фаъанли: фи: ҳарака:тиҳи	سَجَّيْدِي	сачынды	сочилган

7	افاعول في حركاته	афа:бу:л фи: ҳарака:тиҳи	أراغوت أراموت	урағут арамут	аёл жой номи
8	أفعلان	афъала:н	أربغان	арпаған	ўсимлик номи
9	فِعْلِي فِي حَرَكَاتِهِ	фиъинли: фи: ҳара- ка:тиҳи	أقندي أكندي	ақынды әкинди	оқар сув экилган
10	أفعال	афъа:л	أرغاغ	арғағ	қармоқнинг илгаги
11	فَعْلُولِي	фаълу:ли:	أفزوري	авзуры	таомнинг номи
12	فَعَالِل	фаъа:лил	الائكر	алаңыр	ҳайвон номи
13	فَعَال	фаъал	الو	алар	қизармоқ
14	فَعَالِدِي	фаълалди:	أختردي	ахтарды	ағдарди
15	فَعْل	фаъл	بُرت	барт	суyoқлик ўлчов бирлиги
16	فُعْل	фуъл	مُرج	мурч	мурч
17	فِيْل	фиъл	قرق	қырқ	қирқ
18	فَعَال	фаъал	قانت	қанат	қанот
19	فُعْل	фаъул	بَسْت	басут	ёрдам

			تَرَبَّدِي	тызынды	таъқиқланган
32	فُعُلُّ فِي حَرَكَاتِهِ	фуълул фи: ҳарака:тиҳи	قَوَّعْتُ تُتَسَّغُ	қызғут тутсуғ	жазо васият
33	فَعَلَّلَ فِي حَرَكَاتِهِ	фаълал фи: ҳарака:тиҳи	سَكَّجَ	сәнкәч	олма нави
34	فَعَلَّلَ فِي حَرَكَاتِهِ	фаъла:л фи: ҳарака:тиҳи	تُتَمَّجُ	тутмач	таомнинг номи
35	فَعَلَّلُوا فِي حَرَكَاتِهِ	фаъаллу: фи: ҳарака:тиҳи	كَسَّرُكُو سُبُّرُكُو	кәсүргү сүпүргү	қоп супурги
36	فُعُلِّي	фуълули:	بُلْدُنِي	булдуны	сутли таомнинг номи
37	فُعُلْنَدِي فِي حَرَكَاتِهِ	фуълунды: фи: ҳарака:тиҳи	قُجْغُنْدِي	қучғунды	пиёз
38	فَعَعَلَّ فِي حَرَكَاتِهِ	фаъалъал фи: ҳарака:тиҳи	قَمِشَلِقُ	қамышлық	қамишли ер
39	فَعَلَّلَانَ	фаълла:н	تَقَشَّعَانَ	тавышған	қуён
40	فَعَلَّلَل فِي حَرَكَاتِهِ	фаълалал фи: ҳарака:тиҳи	تَمَّغَلِقُ	тамғалық	кўзача
41	فَعَعَلَّلَل فِي حَرَكَاتِهِ	фаъалъалал фи: ҳарака:тиҳи	قَلَلْدُرُقُ	Қалалдуруқ	эркаклар исми
42	فَعَلَّلَل فِي حَرَكَاتِهِ	фаъла:л фи: ҳарака:тиҳи	قَوَّغَاقُ	қарғақ	қарғиш

43	فَعَلَدِي فِي حَرَكَاتِهِ	фаъалди: фи: ҳара- ка:тиҳи	بُرُئِي كَجَتِي	бурутты качитты	буғлантирди кечиктирди
44	فَعَالٌ	фаъа:л	بَيَاتٌ	байат	уғуз қабиласининг номи
45	فَيْعَلٌ	файъал	بَيْرَمٌ سَيْرَمٌ	бәйрәм Сайрам	байрам шаҳарнинг номи
46	فَعَلَلَدِي فِي حَرَكَاتِهِ	фаълалди: фи: ҳара- ка:тиҳи	كَيْتَرَدِي قَيْتَرَدِي	кайтурды қуйтурды	куйдирди қуйдирди
47	فَعَلَّادِي فِي حَرَكَاتِهِ	фаъа:ла:ди: фи: ҳара- ка:тиҳи	تَبَّادِي	табалады	изза қилди
48	فَعَوْلَادِي فِي حَرَكَاتِهِ	фаъу:ла:ди: фи: ҳара- ка:тиҳи	سَتَوْلَادِي	сагулады	эзмаланди
49	فَعَلَّلُوْا	фаълалу:	قُنْكَرَعُوْ	қонрағу	қўнғироқ
50	فَعَلَّادِي	фаъла:ди:	تَنْكَلَادِي	танлады	ҳайрон қолди
51	فَعَلَّلَ فِي حَرَكَاتِهِ	фаълал фи: ҳарака:тиҳи	قَنْدَشٌ	қандаш	амакиваччалар
52	فَعِيلَادِي فِي حَرَكَاتِهِ	фаъи:ла:ди: фи: ҳара- ка:тиҳи	يَنْكِيلَادِي	йанылады	янгилади

Китоблар. Луғат бўлимини «китоб» деб аташ Маҳмуд Кошғарийдан ўзга луғатчиларга ҳам хос. «Девону луғоти-т-турк»нинг биринчи китоби «Кита:бу-л-’асма:’ мина-л-ҳамз» («Ҳамзали исмлар китоби») деб аталган ва унга унли билан бошланадиган отлар киритилган. Туркий тилларда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи қайд қилганидек (Ф,7а; 58,138), сўз бошидаги ҳамза талаффуз қилинмай унинг ҳаракатигина ўқилади. Сўз бошидаги фатҳали алиф «ä» ва «а», даммали алиф «ў», «у» ва «ö», «о», касрали алиф «ы» ва «и» деб ўқилади. Иккинчи китоб «Кита:бу-л-’афъал мина-л-ҳамз» деб аталган ва бунда унли билан бошланадиган феъллар берилган. Бу китобларда сўзни сиралашда ундош товушни билдирувчи ҳарфларнинг алифбо сираси ва алифнинг ҳаракати ҳисобга олинган. Масалан: икки ҳарfli сўзларда аввал фатҳали *алиф* ва *ба:*’ ҳарфи, сўнгра даммали *алиф* ва *ба:*’ ҳарфи, кейин касрали *алиф* ва *ба:*’ ҳарфи билан ёзилган сўзлар берилган. Шундан кейин ҳаракатнинг мазкур тартибини сақлаган ҳолда *та:*’, *жи:м* ва ҳоказо ҳарфлар билан тутаган сўзлар келтирилган. Уч ҳарfli сўзларда учинчи ҳарф, тўрт ҳарfli сўзларда тўртинчи, беш ҳарfli сўзларда бешинчи, олти ҳарfli сўзларда олтинчи ҳарфларнинг алифбо сираси ҳам риоя қилинган. Аммо ўз ўрнига тушмаган сўзлар ҳам бор. Бу ҳол хатотнинг камчилиги бўлиши мумкин.

Учинчи китоб «Кита:бу-с-са:лим мина-л-’асма:’», тўртинчи китоб «Кита:бу-л-’афъал мина-с-са:лим» деб аталган ва бу китобларга ундош билан бошланган, таркибида иккиланган ва бурун ундошлари ҳамда ҳаракат ўрнида ишлатиладиган *алиф*, *ва:в* ёки *йа:*’си бўлмаган сўзлар киритилган.

Бешинчи китобга муда:ъаф, яъни икки ундоши бир хил бўлган отлар, олтинчи китобга шундай феъллар киритилган.

Еттинчи китобда *ва:в* ва *йа:*’ ҳарфлари билан бошланадиган (миса:л) отлар, саккизинчисида шундай феъллар берилган.

Тўққизинчи китобдан ўртасида *алиф*, *ва:в* ва *йа:*’ ҳарфлари бор (зава:ту-с-сала:са) отлар, ўнинчи китобдан шундай феъллар ўрин олган.

Ўн биринчи китобда мазкур ҳарфлар қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган (зава:ту-л-’арбаъа) отлар, ўн иккинчи китобда шундай феъллар берилган.

Ўн учинчи китобда бурун товуши бор (ғунна) отлар, ўн тўртинчи китобда шундай феъллар жойлашган.

Ўн бешинчи китобда икки ундош ёнма-ён келган (ал-жамъу байна-с-са:кинайн) отлар, ўн олтинчи китобда шундай феъллар берилган.

«Девону луғоти-т-турк»нинг таржимонлари «зава:ту-с-сала:са»ни «уч ҳарфли» ва «зава:ту-л-’арбаъа»ни «тўрт ҳарфли» деб таржима қилганлар. Ҳолбуки, Маҳмуд Кошғарий ўзга тилишунослар каби уч ҳарфли сўзларни «сула:сий» ва тўрт ҳарфли сўзларни «руба:ъий» деб атаган. Мазкур «сала:са»дан мурод *алиф*, *ва:в* ва *йа:’* ҳарфларидир. «’Арбаъа»дан мурод мазкур уч ҳарфнинг ҳаракат ўрнида келиши, яъни қисқа унли тарзида талаффуз этилиши ҳамда сокин (*ав* – уй, *ай* – ой сўзларидаги каби) ва мутаҳаррик (*ува* – лаббай, *айа* – каф сўзларидаги каби) ҳолатидаги талаффузи назарда тутилади. Уч ҳаракатга икки ҳолатнинг бир хил талаффузи қўшилиб *’арбаъа* (тўрт) ҳосил бўлган.

Боблар. «Девону луғоти-т-турк»даги ҳар бир китоб сўз вазнига қараб бобларга бўлинган, боблар ҳарф сонига қараб бирлаштарилган «абва:б», яъни «боблар» деб аталган. Биринчи китобнинг биринчи бобига *фаъ*, *фуъ* ва *фиъ* вазнидаги икки ҳарфли сўзлар киритилган. Учинчи бобларнинг биринчи бобида *фаъл*, *фуъл*, *фиъл* вазнидаги, иккинчи бобида *фаълал*, *фаълул*, *фаълил* вазнидаги, учинчи бобида биринчи ва учинчи ундош олдида турлича унлилар келган вазнлардаги сўзлар, тўртинчи бобида *афъал*, *ифъал*, *уфъал* вазнидаги, бешинчи бобида *фаъал*, *фаълул* вазнидаги, олтинчи бобида биринчи ва охириги ҳарфлари турлича ҳаракатли вазнлардаги, еттинчи бобида *фаъалу*, *фуъалу*, *фиъалу* вазнидаги, олтинчи бобга ҳаракати турлича *афаъул* вазнидаги сўзлар жойлаштирилган.

Луғатда худди мана шу тартибда тўрт ҳарфли, беш ҳарфли, олти ҳарфли ва етти ҳарфли сўзларнинг «абва:б» (боблар)и берилган. Икки ҳарфлилар бир бобдан иборат бўлгани учун «абва:б» демасдан, «ба:бу-с-суна:’иййа» (иккилик боби) деб аталган. Қолганлари эса «абва:бу-с-сула:сий» (учлик боблари), «абва:бу-р-руба:ъий» (тўртлик боблари), «абва:бу-л-хума:сий» (бешлик боблари), «абва:бу-с-суда:сий» (олтилик боблари), «аб

ва:бу-с-суба:ъий» (еттилик боблари) деб аталган. Луғатдаги қолган китобларнинг боблари ҳам мана шу тарзда берилган.

Фасллар. Луғатдаги ҳар бир боб номи зикр этилиб, «фасл» сўзи зикр этилмаган ҳолда фаслларга бўлинган. Луғатда қуйидаги фасллар мавжуд:

муда:ъаф – икки ундоши бир хил (*арқак*, *арра* каби) сўзлар фасли;

миса:л – «в» ёки «й» товуши билан бошланган сўзлар фасли;

манқу:с – ўртаси алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган сўзлар;

маъвий – икки ҳарфи алиф, ва:в ёки йа:’ бўлган (*айлә* – андоғ каби) сўзлар фасли;

ғунна – бурун товуши бор (*таң* – тонг каби) сўзлар фасли;

зава:ту-с-сала:са – қисқа унли сифатида ўқиладиган *алиф*, ва:в ёки йа:’ ҳарфлари бор сўзлар фасли;

зава:ту-л-’арбаъа – *алиф*, ва:в ва йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатада ва «в», «й» деб ўқиладиган сўзлар фасли.

Бу фаслларнинг сони турли бобларда турличадир. Масалан: иккилик бобида муда:ъаф, зава:ту-л-’арбаъа ва ғунна фасллари бўлса, учлик бобида мазкур фасллардан ташқари манқу:с фасли ҳам бор. Кейинги бобларда эса маъвий фасли ҳам бор.

Юқорида баён этилган фикрлар асосида қуйидаги хулосага келиш мумкин:

- «Девону луғоти-т-турк»нинг муқаддимасида турк қаби-лалари, уларнинг дунё яшаш ерлари, тиллари ва уларнинг ораси-даги фарқлар қиёсий-тарихий метод асосида баён қилинган.

- «Девону луғоти-т-турк»нинг луғат қисми араб тилини билувчиларга тушунарли бўлиши учун сўз вазни ва сўздаги ҳарф-лар сонига қараб тузилган.

- «Девону луғоти-т-турк»нинг таржималарида унинг луғат қисмига оид баъзи атамалар, жумладан, «зава:ту-с-сала:са» ва «зава:ту-л-’арбаъа» нотўғри таржима қилинган.

2.3. «Девону луғоти-т-турк»нинг фикристи

«Девону луғоти-т-турк»нинг на кўлёмасида, на босма нашри-да ва на таржималарида сарлавҳалар фикристи берилмаган. Асар фикрининг ўзига хослиги ва илмий аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, қуйида уни жадвал кўринишида келтирамиз.

№	Китоблар	Боблар	Фасллар	Таржимаси	Ф ва- рағи	АР са- ҳифаси*
		حمد، نعت، تقديم			16	1
1		القول في حروف التي بنيت عليها اللغات		Сўзлар ясалган ҳарфлар ҳақида сўз	36	7
2		القول في بيان الاسماء المشتقة من الأفعال		Феъллардан ясаладиган исмлар ҳақида сўз	46	10
3		القول في مبلغ ابنية اللغات		Сўзлар тузилишининг ўлча- ми ҳақида сўз	66	16
4		القول في زيادات الاسماء		Исмларнинг қўшимчалари ҳақида сўз	7а	17
5		القول في زيادات الأفعال و بنائها		Феълларнинг қўшимчалари ва уларнинг тузилиши ҳақи- да сўз	76	18
6		القول في تقديم الأبنية بعدها على بعد		[Сўзларнинг] кетма-кет ке- лиши ҳақида сўз	86	21

* Босма нашрнинг биринчи жилди қўлёзманинг 1326 варағида, иккинчи жилди 223а варағида тугайди.

		المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [исмлар]и	166	42
		ذوات الأربعة منه	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]	166	32
		الغنة منه	Унинг бурун товушлилари	166	43
	ابواب الثلاثي		Уч ҳарфлилар боблари	17a	44
	باب فَعْلٌ وَفَعْلٌ وَفِعْلٌ مَسْكُونَةٌ الْحَشْوِ		Ўртаси ҳаракатсиз фаъл, фуъл, фиъл боби	17a	44
		المنقوص منه	Унинг ўртасида алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [исм]лари	17a	45
		ذوات الأربعة منه	Унинг алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]и	186	50
	ابواب المتحرك الحشو		Ўртаси ҳаракатланган [исмлар] боблари	186	51
	باب فَعْلٌ وَفَعْلٌ وَفِعْلٌ متحركة الحشو في حركاته		Ўртаси турли ҳаракатли фаъл, фаъл ва фаъл боби	186	51

7		القول في تقديم الحروف بعدها على بعد		Ҳарфларнинг кетма-кет келиши ҳақида сўз	86	21
8		القول في الصفات التي لا تدخل في الذكر		Зикр қилинмайдиган сифатлар ҳақида сўз	9a	22
9		القول في المصادر التي لا تدخل في الذكر		Зикр қилинмайдиган масдарлар ҳақида сўз	96	24
10		قول آخر فيما ذكر في الكتاب و لم يذكر		Китобда эслатилган ва эслатилмаган нарсалар ҳақида сўз	10a	26
11		القول في طبقات الترك وبيان القبائل		Турк табақалари ва қабилалари ҳақида сўз	106	28
12		القول في بيان السن الترك		Турк тиллари ҳақида сўз	126	29
13		القول في بيان الإختلاف من اللغات		Сўзлардаги фарқлар ҳақида сўз	13a	31
I	كتاب الاسماء من الهمز			Ҳамзадан бошланган исмлар китоби	15a	38
		باب الشائبة		Икки ҳарфлилар боби	15a	37

		المطوي منه	Унинг икки ҳарфи алиф, ва:в ёки йа:’ бўлган [исмлар]и	35a	103
		و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа турлари	35a	104
		الغنة منه	Унинг бурун товуши бор [исмлар]и	35b	105
		الغنة الأخيرة	Охири бурун товуш бўлган [исмлар]	35b	105
		المثال منه	Унинг «в», «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	35b	106
		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]	36a	106
	باب أفعال و أفعال و أفعال متحركة الحشو في حركاته		Ўртаси турли ҳаракатлардаги афъа:л, ифъа:л, уфъа:л боби	36a	106
		المثال منه	Унинг «в» ва «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	37a	109
		و لما ألحقت الواو به	Ва унинг ва:в қўшилган [исмлар]и	37a	109

		المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [исмлар]и	266	74
		المثال منه	Унинг «в» ва «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	266	75
		و نوع منه آخر	Ва унинг бошқа турлари	276	77
		المقوص منه	Унинг ўртасида алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [исм]лари	276	78
		و من الياء منه	Ва унинг «й»ли [исмлар]и	276	79
		المعتل العجوز منه	Унинг охири алиф, ва:в, йа:’ бўлган [исмлар]и	28a	80
		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]	28a	80
		الغنة منه	Унинг бурун товуши бор [исмлар]и	30a	86
		باب أفعال في حركاته	Турли ҳаракатли «афъал» боби	306	87
		المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [исмлар]и	34a	100
		المثال منه	Унинг «в» ва «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	346	101

		المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [исмлар]и	406	121
		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]	406	121
		و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа турлари		
	باب فَعَالُو و فَعَالُو و فَعَالُو في حركاته		Турли ҳаракатлардаги фаъа:лу:, фуъа:лу:, фиъа:лу: боби	406	122
		المطوي منه	Унинг икки ҳарфи алиф, ва:в ёки йа:’ бўлган [исмлар]и	41a	123
		و مما زيدت النون في آخره	Охирига ну:н қўшилган [исмлар]	41a	123
		و نوع منه	Ва унинг бошқа турлари	41a	123
	باب افعال في حركاته		Турли ҳаракатли афа:ъул боби	41a	124
	باب افعالان		Афъалан боби	416	125
	باب فعنلي في حركاته		Турли ҳаракатли фиъинли: боби	416	125

		المنقوص منه	Унинг ўртасида алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [исм]лари	37а	109
		الغنة منه	Ундан бурун товуши бор [исм]лар	37а	109
		باب فعال و فعول	фаъал:л, фаъул:л [вазнидаги исмлар] боби	37а	110
		المثال منه	Унинг «в» ва «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	37б	111
		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]	37б	111
		باب فعلى في حركاته	Турли ҳаракатли фаъла боби	37б	111
		باب فعلى	Фаъла боби	39б	117
		و من الغنة الجيمية باب فُعْلُ	Ва «жи:м»ли бурун товуши (нч) бор фуъул боби	39б	118
		و نوع منه على فَعَلْنِي في حركاته	Ва турли ҳаракатли фаъл-на: тури	40а	119
		الغنة الكافية منه	Унинг «ка:ф»ли бурун товуши (н) бор [исмлар]и	40а	120

		باب أَفْعَلٌ		Афъалал боби	456	140
			وَمَا ضَمَّتْ فَاؤُهُ	Ва унинг «ф»си дамма олган [исмлар]и	456	140
		باب فَعَالِلٌ		Фуъа:лил боби	456	141
			و نوع منه منقوصا	Ва ўртасида алиф, ва:в ёки йа: ҳарфи бўлган тури	46a	141
			و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа турлари	46a	141
			و من الغنة فيه	Ва бурун товуши бор [исмлар]	46a	141
		باب فَعَالِلٌ من الغنة		Бурун товуши бор [исмлар]нинг фаъа:лил боби	46a	141
			و نوع منه	Унинг бир тури	46a	142
I6	كتاب الأفعال من الهمز			Ҳамзадан бошланган феъллар китоби	46a	143
		باب الثنائي		Икки ҳарфли [феъллар] боби	46a	143
			المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [феъллар]и	476	149

		أبواب الرباعيّ	Тўрт ҳарфлилар боблари	416	125	
		باب أفعال من المضاعف	Икки ундоши бир хил бўлган [исмларнинг] афъал боби	416	125	
		باب فَعُولٍ مَثَقَلٍ الْحَشْوِ	Ўртаси иккиланган фаъу:л боби	42a	126	
		باب فَعَلًا مَسْكَنَةً اللّامِ الاولى	Аввалги «л»си суқунланган фаъалла: боби	42a	127	
		باب أفعالٍ	Афъа:лил боби	42a	127	
		باب فَعُولِي	Фаълу: ли боби	426	128	
		باب فَعْلَانِدِي	Фаъланди: боби	426	128	
		باب فُعُولِينَ غِنَةً	Бурун товуши бор фуъу:ли:н боби	426	128	
		أبواب الخماسي. باب فَعْلَعَلٌ فِي حَرَكَاتِهِ	Беш ҳарфлилар боблари. Турли ҳаракатли фаъалъал боби	426	129	
		باب فَعْلَعَانٍ مَتَحَرِّكَةً الْفَاءِ و الْعَيْنِ	«Ф» ва «ъ»и ҳаракатланган фаъалъа:н боби	446	136	
			و نوع منه	Ва унинг бошқа бир тури	456	140

		الغنة منه	Унинг бурун товуши бор [феъллар]и	586	186
		أبواب الرباعي	Тўрт ҳарфли [феъл]лар боб- лари	586	186
		باب فَعْلَدِي مَسْكَنَةُ الْحَشْوِ و اللام في حركاته	Ўртаси ҳаракатсиз ва «л»си турли ҳаракатли фаълалди: боби	586	182
		المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [феъллар]и	676	218
		و نوع آخر من المنقوص	Ва ўртаси алиф ва:в ёки йа:’ бўлган [феъллар]нинг бош- қа тури	69a	225
		الرباعي منه	Унинг тўрт ҳарфлиси	696	226
		المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [феъллар]и	70a	228
		و نوع منه	Ва унинг бошқа тури	70a	228
		الثلاثي من ذوات الأربعة	Уч ҳарфлиларнинг алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўкиладиган [феъллар]и	70a	228
		العلة	Қоида	716	234

		المنقوص منه	Унинг ўртасида алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [фeъл]лари	48a	150
		ذوات الأربعة منه	Унинг алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [фeъллар]и	49a	152
		و من الغنة منه	Ва унинг бурун товуши бор [фeъллар]и	49a	152
		العلة	Қоида	49a	153
		أبواب الثلاثي	Уч ҳарфли [фeъллар] боблари	49a	154
		باب فَعْلٌ متحرك الحشو في حركاته	Ўртаси турли ҳаракатли фаъл боби	49a	154
		و من المضاعف منه	Ва унинг икки ундоши бир хил бўлган [фeъллар]и	56a	178
		المنقوص منه	Унинг ўртаси алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [фeъллар]и	58a	185
		ذوات الأربعة منه	Унинг алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [фeъллар]	58b	185

		الخماسي منه	Унинг беш ҳарфлиси	79a	261
		الساكنان منه	Унинг икки [ҳарфи] сукунли [феъллар]и	79a	261
		السداسي منه	Унинг олти ҳарфлиси	79a	262
		المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [феъллар]и	79б	264
		ذوات الأربعة منه	Унинг алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [феъллар]	80a	265
Па	كتاب الأسماء من السالم		Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари йўқ исмлар китоби	80a	267
		باب الثنائي	Икки ҳарфли [исмлар] боби	80б	267
		أبواب ثلاثي	Уч ҳарфли [исмлар] боби	86a	286
		باب فَعْل و فُعْل و فِعْل مسكّنة الحشو في حركاته	Ўртаси сукунланган турли ҳаракатли фаъл, фуъл, фиъл боби	86б	286
		أبواب متحرك الحشو	Ўртаси ҳаракатланган [исмлар] боблари	89б	295

		الغنة	Унинг бурун товуши бор [феъллар]и	74a	242
		و نوع منه	Ва унинг бошқа турлари	74a	243
	أبواب الخماسي		Беш ҳарfli [феъл] лар боб- лари	74a	244
		و من المضاعف الشز	Ва ўзгарган [феъллар]нинг икки ундоши бир хил бўлган[лар]и	75a	248
		الخماسي من المنقوص	Беш ҳарfliларнинг ўртаси алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган[лар]и	75b	249
		و النوع الآخر منه	Ва унинг бошқа турлари	75b	250
		و من الذوات الأربعة منه	Ва унинг алиф, ва:в, йа:’ ҳарfliлари қисқа унли сифа- тида ва «в», «й» деб ўқила- диган [феъллар]и	76a	251
		و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа тури	78a	259
		الغنة منه	Унинг бурун товуши бор [феъллар]и	79a	260
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	79a	261
		و آخر منه	Ва унинг бошқа [тури]	79a	261

	باب فَعَلَ و فَعُلَ و فَعِلَ متحرك الحشو	Ўртаси ҳаракатланган фаъал, фаъул, фаъил боби	896	296	
	باب فاعِل في حركاته	Турли ҳаракатли фаъил боби	1026	340	
	باب فاعول	Фаъул боби	1036	343	
	باب فَعَال و فَعُول و فَعِيل في حركاته	Турли ҳаракатли фаъал, фаъул, фаъил боби	104a	344	
		هذه ما الحقت الزيادة بعد اللام	Булар «л»дан кейин қўшимча қўшилган [исмлар]	105a	348
	باب فَعَلَى و فَعَلُوا و فَعَلِي مسكنة الحشو	Ўртаси сукунланган фаъла:, фаълу:, фаъли: боби	105a	348	
	أبواب ما زيد فيها من حروف المدّ و اللين بين العين و اللام	«ъ» ва «л» орасига алиф, ва:в ёки йа:ʻ қўшилган [исмлар] боблари	112a	371	
	باب فَعَالًا في حركاته	Турли ҳаракатли фаъала: боби	112a	371	

		باب فَعِيلَانِ و فَعِيلَانِ في حركاته		Турли ҳаракатли фаъ:ла:н, фаъи:ла:н боби	113а	373
		باب فَعْعَلِي فِي حركاته		Турли ҳаракатли фаъанли: боби	113а	374
		باب فُعْلِي		Фуълули: боби	113б	376
		باب فَعْعَل و فَعْلَال و فُعْلَل في حركاته		Турли ҳаракатли фаълал, фаъла:л, фуълул боби	113б	376
			و لما حرفان منه واحد	Ва унинг икки ҳарфи бир бўлган [исмлар]и	122б	402
		باب فَعَالِل فِي حركاته		Турли ҳаракатли фуъ:лил боби	122б	403
		باب فَعْعَل متحرك العينين و فَعْلَلو		Икки «ъ»ни ҳаракатланган фаъалъал ва фаъаллу: боби	123а	404
			و لما سكنت عينه و فتحت لامه	Ва унинг «ъ»ни сукунланган ва «л»си фатҳаланган [исм- лар]и	123б	406
		باب فُعْلِي		Фуълули: боби	123б	408

		باب السباعي		Етти ҳарfli [исмлар] боби	1326	436
Пб	كتاب الأفعال منه Нашрда: من السالم			Унинг (нашрда: тўғри [сўзлар]дан) феъллар китоби	1326	3
		باب الثنائي		Икки ҳарfli [феъллар] боби	1326	3
			العلة	[Қоида]	1456	18
		أبواب الثلاثي		[Уч ҳарfliлар боби]	153a	59
		باب فَعَلَدِي متحرك الحشو في حركاته		Ўртаси турли ҳаракатли фаълди: боби	153a	59
			العلة	Қоида	163a	90
			العلة	Қоида	169a	109
			العلة	Қоида	1736	125
			العلة	Қоида	174a	127
		أبواب الرباعي		Тўрт ҳарfliлар боблари	1766	134

	باب فُعْلُنْدِي فِي حَرَكَاتِهِ		Турли ҳаракатли фуълунди: боби	124a	408
	أَبْوَابِ الْخَمَاسِي		Беш ҳарфли[лар] боблари	124a	408
	باب فَعْنَعْلٌ فِي حَرَكَاتِهِ		Турли ҳаракатли фаълғал боби	124a	408
		العَلَّة	Қоида	1266	420
		العَلَّة	Қоида	1276	423
	باب فَعْلَلَانٍ مَتَحَرِّكٍ الْعَيْنِ مَسْكَنَةَ اللَّامِ الْأُولَى		«ъ»и ҳаракатланган биринчи «л»си суқунланган фаълла:н [вазнидаги исм- лар] боби	128a	425
		العَلَّة	Қоида	131a	432
	باب فَعْلَلَالٍ مَسْكَنَةَ الْعَيْنِ فِي حَرَكَاتِهِ (فَعْلَلَلٌ: نَاشِرًا)		«ъ»и суқунланган турли ҳа- ракатли фаъллала:лал (нашр- да: фаъллал) боби	1316	433
		و نَوْعٍ مِنْهُ	Ва унинг бир тури	1326	435
	أَبْوَابِ السِّدَّاسِي		Олти ҳарфли [исмлар] боб- лари	1326	435
	باب فَعْلَعْلَلٌ فِي حَرَكَاتِهِ		Турли ҳаракатли фаълға- лал боби	1326	435

IIIa	كتاب المضاعف			Икки ундоши бир хил бўлган [сўзлар] китоби	2036	225
		أبواب الثلاثي		Уч ҳарфли [исмлар] боблари	2046	227
		باب فَعَلَ متحرك الحشو في حركاته		Ўртаси турли ҳаракатли фаъал боби	2046	227
			المثال منه	Ундан «в», «й» товуши билан бошланган [исм]лар	205a	230
		أبواب الرباعي		Тўрт ҳарфли [исм]лар боблари	2056	230
		باب فَعَّلَال في حركاته		Турли ҳаракали фаъла:л боби	2056	230
		باب الخماسي على فَعَّلَل		Беш ҳарфли [исмлар]нинг фаъалғал боби	206a	232
			الغنة منه	Ундан бурун товуши бор [исмлар]	206a	233
IIIб	كتاب الأفعال من المضاعف			Икки ундоши бир хил бўлган феъллар китоби	206a	234

		باب فَعْلَلَدِي مَسْكَنَةُ الْعَيْنِ و اللام في حركاته		«ъ»си суқунланган ва «л»си турли ҳаракатли фаълалди: боби	1766	134
			العلة	Қоида	183a	156
			العلة	Қоида	190a	177
			العلة	Қоида	192b	187
			العلة	Қоида	197a	201
			العلة	Қоида	197b	204
		أبواب الخماسي		Беш ҳарфли [феъллар] боб- лари	198a	204
		باب فَعْلَلَدِي مَتَحَرِّك الحشو في حركاته		Ўртаси турли ҳаракатли фаъалалди: боби	198a	204
			العلة	Қоида	199a	
			العلة	Қоида	201a	
		أبواب السداسي		Олти ҳарфли[лар] боблари	201a	215
			العلة	Қоида	203a	223

		باب فَعْلَانَدِي	Фаъланди: боби	2146	263
		من المضاعف الصحيحة	Алиф, ва:в ёки йа:’си йўқ икки ундоши бир хил бўлган [феъллар]	2196	278
		نوع آخر منه	Унинг бошқа тури	2196	278
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	2196	278
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	221a	282
		المتقوص منه	Унинг ўртаси алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [феъллар]и	221a	287
		الغنة منه	Унинг бурун товуши бор [феъллар]и	221a	287
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	2216	289
		العلة	Қоида	2216	289
IVa	كتاب الأسماء من المثال		«В» ёки «й» товуши билан бошланган исмлар китоби	223a	2
		باب الثنائي	Икки ҳарфли [исмлар] боби	223a	2

		باب الثنائي	Икки ҳарфли [фeyллар] бo-би	206a	234
			العلة Қoида	206a	234
			العلة Қoида	2076	236
		أبواب الثلاثي	Уч ҳарфли [фeyллар] бoбла-ри	208a	240
		باب فَعْلُدِي متحرك الحشو في حركاته	Ўртаси турли ҳаракатли фаъалди: бoби	208a	240
			المثال منه Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [фeyллар]и	2116	203
			المقوص منه Унинг ўртаси алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [фeyллар]и	214a	262
			الغنة منه Унинг бурун товуши бор [фeyллар]и	214a	262
			المثال منه Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [фeyллар]и	2146	263
		أبواب الرباعي	Тўрт ҳарфли [фeyллар] бoб-лари	2146	263

	باب فَعْلان في حركاته		Турли ҳаракатли фаъла:н боби	2306	27
	باب فَعِيلان		Ғаъи:ла:н боби	2306	28
	باب فَعْنَلِي		Ғаъанли: боби	2306	28
	أبواب الرباعي		Тўрт ҳарфли [исмлар] боб-лари	2306	29
	باب فَعْلل و فَعْلن في حركاته		Турли ҳаракатли фаълал ва фаъла:н боби	2306	29
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	2326	35
	باب فَعَالل		Ғаъалил боби	2326	35
	باب فَعَلَلو		Ғаъаллу: боби	233a	36
	أبواب الخماسي		Беш ҳарфли [исмлар] боб-лари	233a	36
	باب فَعْلَعْل في حركاته		Турли ҳаракатли фаълалъал боби	233a	39
		العلة	[Қоида]	2336	39
	باب فَعْلَعان في حركاته		Турли ҳаракатли фаълалъа:н боби	234a	39
		المطوي منه	Унинг икки ҳарфи алиф, ва:в ёки йа:’ бўлган [исмлар]и	2346	41

		أبواب الثلاثي	[Уч ҳарфлилар боблари]	224a	5
		باب فَعَلَ و فَعُلَ و فِعَلَ مسكنة الحشو	Ўрта [ҳарфи] сукунланган фаъл, фуъл, фиъл боби	224a	5
		باب فَعَلَ و فَعُلَ و فِعَلَ متحرك الحشو	Ўртаси ҳаракатланган фаъл, фаул, фаил боби	224a	6
			و نوع آخر	2276	17
			و من المطوي	2276	17
			و نوع آخر	228a	19
		باب فَعَّلَ	Фаълал боби	228a	20
		باب فَوَعَلَ	Фавълал боби	228a	20
		باب فَعَالٍ فِي حَرَكَاتِهِ	Турли ҳаракатли фаъал боби	2286	20
		باب فَعْلِيٍّ مَسْكُونَةٍ الْحَشْوِ	Ўртаси сукунланган фаъли: боби	229a	22
			المطوي منه	230a	26
		باب فَعَالِيٍّ فِي حَرَكَاتِهِ	Турли ҳаракатли фаъали: боби	230a	26

		باب فَعَّلَدِي مسكنة العين في حركاته	«ъ»си суқунланган турли ҳаракатли фаълалди: боби	242a	66	
			و نوع منه	Ва унинг бир тури	243a	70
			العلّة	Қоида	245b	75
			و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа тури	245a	75
			العلّة	Қоида	245b	75
			و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа тури	245a	75
			العلّة	Қоида	245b	79
		أبواب الخماسي		Беш ҳарфли [феъллар] боб- лари	246a	79
		باب فَعَّلَدِي		Фаълалди: боби	246a	79
			السداسي منه	Унинг олти ҳарфли [феъллари]	246b	81
Va	كتاب ذوات الثلاثة			Қисқа унли сифатида ўқиладиган алиф; ва:в, йа:’ ҳарф- лари бор [исмлар] китоби	247a	83
		باب الأسماء الثنائية		Икки ҳарфли исмлар боби	247a	83
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши	247a	83

		باب فَعَّلَلَّ في حركاته	Турли ҳаракатли фаълалал боби	2346	42	
			و من النوع الآخر	Ва бошқа турдагиси	2346	42
		باب السداسي منه		Унинг олти ҳарфли [исмлар] боби	2346	42
IV6	كتاب الأفعال منه			Унинг феъллар китоби	235a	44
		باب الثنائي منه		Ундан икки ҳарфли [феъллар] боби	235a	44
			و نوع منه	Ва унинг бир тури	2366	49
		باب الثلاثي على فَعَّلَدِي متحرك الحشو في حركاته		Уч ҳарфлиларнинг ўртаси турли ҳаракатли фаълди: боби	2366	49
			المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [феъллар]и	2396	59
			و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа тури	2406	61
			و من المعتل العجز	Ва охири алиф, ва:в ёки йа:’ бўлган [феъллар]	2406	61
		أبواب الرباعي		Тўрт ҳарфли [феъллар] боблари	242a	66

			билан бошланган [исмлар]и		
	باب فَعَلَ و فَعِلَ و فَعَلَّ مسكنة العين في حركاته		Ўртаси сукулланган турли ҳаракатлардаги фуъл, фаъл, фиъл [вазнидаги исмлар] боби	2476	84
		المطوي منه	Унинг икки ҳарфи алиф, ва:в ёки йа:’ бўлган [исмлар]и	253a	103
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	253a	104
	باب فَعَلَ متحرك الفاء و العين من ذوات الواو		Ва:в [ҳарфи] қўшилган «ф» ва «ъ»си ҳаракатли фиъл боби	254a	107
		و من المعتل العجز	Ва охири алиф, ва:в ёки йа:’ билан тутаган [исмлар]	2576	118
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	2576	118
		و نوع آخر	Ва бошқа бир тури	258a	120
		العلّة	Қоида	258a	121
		و لما جاء على أصل فعل من الواو	Ва унинг феълнинг ўзагида ва:в келган [исмлар]и	2586	122
		و لما جاء بالياء منه	Ва унинг йа:’ билан келган [исмлар]и	259a	124

		المطوي منه	Унинг икки ҳарфи алиф, ва:в ёки йа:’ бўлган [исмлар]и	260а	127
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	260а	128
		أبواب الزيادات	Қўшимчалар боблари	260б	128
		باب فاعل	Фа:ъал боби	260б	128
		باب فعال	Фаъал боби	260б	128
		باب فَعْلَى في حركاته	Турли ҳаракатли фаъла: боби	260б	129
		باب فَعَالٍ في حركاته	Турли ҳаракатлардаги фаъа:лу: [вазнидаги сўзлар] боби	261а	130
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [сўзлар]и	261а	131
		باب فَعْلَان	Фаъла:н боби	261а	131
		باب فَيَعْل في حركاته	Турли ҳаракати файъал боби	261б	132
		باب فَعَالٍ في حركاته	Турли ҳаракатли фаъа:лил боби	261б	133
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [сўзлар]и.	262а	133

		و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа тури	266a	147
		باب الخماسي و مما جاء على الأصل	[Беш ҳарфли феъллар боби]. Негизи беш ҳарфлилар	266a	148
		العلة	Қоида	266a	149
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	266b	150
		العلة	[Қоида]	267a	151
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	267b	152
		باب السادسة منه	Унинг олти ҳарфли [феъллар] боби	267b	153
VIa	كتاب ذوات الأربعة من الأسماء		Алиф, ва:в, йа: ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган исмлар китоби	268a	158
		الثنائية	Икки ҳарфли [исмлар]	268a	158
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	270a	161
		باب فَعَل و فَعُل و فَعِل	Ўртаси турли ҳаракатли фаъал, фаъул, фаъил боби	270b	162

		أبواب الخماسي		Беш ҳарфли [сўзлар] боблари	262a	134
		باب فَعْلَلٌ فِي حَرَكَاتِهِ		Турли ҳаракатли фаъалга боби	262a	134
			وَمَا سَكَنت عَيْنُهُ	Ва «ъ»и суқун олган [сўзлар]	262a	134
			و نَوْع مِنْهُ	Ва унинг бир тури	262a	135
			السِّدَّاسِي مِنْهُ	Унинг олти ҳарфли [сўзлари]	262a	135
V6	كتاب الأفعال منه			Унинг феъллар китоби	2626	136
		باب الثَّانِي		Икки ҳарфли [феъллар] боби	2626	136
			المَثَال مِنْهُ	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	2636	139
		باب الثَّلَاثِي عَلَى فَعْلَلِي فِي حَرَكَاتِهِ		Уч ҳарфли [феъллар]нинг турли ҳаракатли фаъалди: боби	2636	140
			المَثَال مِنْهُ	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	265a	144
		باب الرَّبَاعِي عَلَى فَعْلَلِي فِي حَرَكَاتِهِ		Тўрт ҳарфли [феъллар]нинг турли ҳаракатли фаъалди: боби	265a	144

		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]	303а	272
		ومن المطوي	Икки ҳарфи алиф, ва:в ёки йа:’ бўлган [исмлар]	303а	272
		الغنة الأخيرة	Охири бурун товуши бўлган [исмлар]	303а	273
		الغنة الجيمية	«Жи:м»ли бурун товуши (нч) бор [исмлар]	304а	276
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	304б	277
		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]	304б	277
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	304б	277
		باب فَعَال	Фаъал боби	304б	278
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	304б	278
		باب فَعْلَى فِي حَرَكَاتِهِ	Турли ҳаракатли фаъла: боби	304б	278
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	305б	280

		متحرك الحشوي في حركاته			
		باب فاعل في حركاته		Турли ҳаракатли фа:ъил боби	2756 179
		باب فَعَال في حركاته		Турли ҳаракатли фаъал боби	2756 180
		باب فَعْلَى في حركاته		Турли ҳаракатли фаъла: боби	2756 181
		باب فُعْلَال في حركاته		Турли ҳаракатли фаъла:л боби	2756 181
		باب الخماسي		Беш ҳарфли [исмлар] боби	2766 183
			السداسي منه	Унинг олти ҳарфли [исмлар]и	2766 183
		باب فَعْوَلِي		Фаъул:лли: боби	2766 184
		باب فُعْلَل		Фаълала:л боби	2766 184
VI6	كتاب الأفعال منه			Унинг феъллар китоби	2766 185
		باب الثنائي		Икки ҳарфли [феъллар] боби	2766 285
			و نوع منه	Ва унинг бир тури	277a 187
			و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа тури	277a 187
			و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа тури	277a 188

		باب الثلاثي على فَعَلَدِي متحرك الحشو في حركاته		Ўртаси турли ҳаракатли фаълалди: боби	278a	189
			و نوع منه	Ва унинг бир тури	283a	205
		أبواب الرباعي		Тўрт ҳарфли [фeyллар] боб- лари	283a	205
		باب فَعَلَلَدِي مسكّنة الحشو في حركاته		Ўртаси ҳаракатсиз турли ҳаракатли фаълалди: боби	283a	205
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [фeyллар]и	288б	224
			المنقوص منه	Унинг ўртаси алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [фeyллар]и	290б	229
			العلّة	Қоида	290б	237
		باب فَعَالَادِي و فَعُولَادِي و فَعِيلَادِي في حركاته		Турли ҳаракатли фаъа:ла:ди:, фаъу:ла:ди:; фаъи:ла:ди: боби	293a	238
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [фeyллар]и	294a	241
			المنقوص منه	Унинг ўртаси алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [фeyллар]и	294б	242
			العلّة	[Қоида].	294б	243

		باب فَعَالُو	Фаъаллу: боби	3056	281	
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	3056	282
		أبواب الرباعي		Тўрт ҳарfli [исмлар] боблари	3056	282
		باب فَعَّلَ و فَعَّلَ فِي حَرَكَاتِهِ		Турли ҳаркатли фаълал, фанъал боби	3056	282
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	306a	284
			الغنة منه	Унинг бурун товуши бор [исмлар]и	306b	285
			المنقوص منه	Унинг ўртаси «в» ёки «й» товуши бўлган [исмлар]и	306b	286
			الجميعية منه	Ундан «жи:м»ли [исмлар]и	307a	286
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	307a	286
		باب فَعَّلُوا		Фаъаллу: боби	307a	287
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	307a	287
			الخماسية منه على فَعَّلَال فِي حَرَكَاتِهِ	Беш ҳарfli [исмлар]нинг турли ҳаракатли фаълалли	307a	287

		أبواب الحماسي		Беш ҳарфли [феъллар] боблари	295a	244
		باب فَعْلَعَادِي متحرك العين في حركاته		«ъ»и ҳаракатланган турли ҳаракатли фаълалъа:ди: боби	295a	244
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	297a	253
			العلة	Қоида	297б	256
		باب الحماسي على فَعْلَعَادِي في حركاته		Беш ҳарфли [феъллар]нинг турли ҳаракатли фаълалъа:ди: боби	299a	259
			و نوع آخر منه	Ва унинг бошқа тури	299б	260
VIIa	كتاب الغنة			Бурун товуши бор [исмлар] китоби	300a	262
		باب الأسماء الثنائية		Икки ҳарфли [исмлар] боби	300a	262
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	301б	267
		[أبواب الثلاثي] باب فَعْل و فَعْل و فَعْل في حركاته		[Уч ҳарфли исмлар боблари]. Турли ҳаракатли фаъл, фаълул, фаълил боби	301б	268
			المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [исмлар]и.	302б	271

			[фасли]		
		العنة الأخيرة	Охири бурун товуши бўлган [исмлар]	307a	287
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	307a	287
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	307a	288
		السداسي منه	Унинг олти ҳарфли [исм- лар]и	307a	288
VII6	كتاب الأفعال منه		Унинг феъллар китоби	3076	289
		باب الثاني	Икки ҳарфли [феъллар] боби	3076	289
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	3076	290
		باب الثلاثي على فَعَلْدي متحرك الحشو	Беш ҳарфли [феъллар]нинг ўртаси ҳаракатланган фаъалди: боби	308a	290
		المضاعف	Икки ундоши бир хил бўлган [феъллар]	3086	293
		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [феъллар]	3086	293

			الخماسي منه	Унинг беш ҳарфли [фeyллар]и	311a	302
			المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [фeyллар]и	311б	302
VIIIa	كتاب الجمع بين الساكنين			Ёнма-ён келган ҳаракатсизлар китоби	311б	304
		باب الأسماء		Исмлар боби	311б	304
			و نوع منه	Ва унинг бир тури	311б	304
			و نوع منه	Ва унинг бир тури	313a	308
			السداسي منه	Унинг олти ҳарфли [исмлар]и	313a	309
VIIIб	الأفعال منه			Унинг фeyллари	313б	309
			الرباعي منه	Унинг тўрт ҳарфли [фeyллар]и	314a	312
			العلة	Қоида.	314a	312
			المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [исмлар]и	314a	313
			الأفعال منه	Унинг фeyллари	314б	313
			الرباعي منه	Унинг тўрт ҳарфли	315a	315

		اللفيف	Унинг иккита алиф, ва:в, йа:’ бўлган [феъллар]и	309a	294
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	309a	295
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	309б	296
	باب فَعْلَادِي فِي حَرَكَاتِهِ		Турли ҳаракатлардаги фаъла:ди: [вазнидаги феъллар] боби	309б	296
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	310a	298
	باب فَعِيلَادِي فِي حَرَكَاتِهِ		Турли ҳаракатли фаъи:ла:ди: боби	310a	298
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [феъллар]и	310б	299
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	310б	300
		الخماسي منه	Унинг беш ҳарфли [феъллар]и	310б	300
		ذوات الأربعة منه	Унинг алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [феъллар]и	311a	301

			қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]		
		و نوع منه	Унинг бир тури	318a	326
		الأفعال منه	Унинг феъллари	318a	326
		العلّة	Қоида	318a	328
		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган [исмлар]	318б	329
		الغنة الجيمية	«Жи:м»ли бурун товуши (нч) бор [исмлар]	319a	330
		الأفعال منه	Унинг феъллари	319a	331

			[феъллар]и		
		العلة	Қоида	316a	318
		المثال منه	Унинг «в» ёки «й» товуши билан бошланган [исмлар]и	316a	319
		المضاعف منه	Унинг икки ундоши бир хил бўлган [исм]и	316a	319
		و نوع منه	Ва унинг бир тури	316a	319
		المعتل العجز	Охири алиф, ва:в, ёки йа:’ бўлган [исмлар]и	316a	319
		الأفعال منه	Унинг феъллари	316a	320
		الثلاثي منه	Унинг уч ҳарфли [феъллар]и	316b	321
		الرباعي منه	Унинг тўрт ҳарфли [феъллар]и	316b	322
		نوع آخر	Бошқа тури	317a	322
		المنقوص منه	Ўртаси алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган [исмлар]	317a	323
		الرباعي منه	Унинг тўрт ҳарфли [исмлар]и	317a	323
		الأفعال منه	Унинг феъллари	317a	323
		ذوات الأربعة	Алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари	317b	335

III БОБ. Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик атамалари

3.1. Маҳмуд Кошғарийнинг атама соҳасидаги ижодкорлиги

Буюк олим Маҳмуд Кошғарий ўзининг машҳур «Девону луғоти-т-турк» ва ҳозирча топилмаган «Жавоҳиру-н-наҳв фи луғоти-т-турк» номли асарлари билан умуман тилшуносликка ва хусусан, туркийшуносликка асос солди. Тилшуносликда биринчи бўлиб тарихий-қиёсий услубни қўллаган тилшунос ҳам Маҳмуд Кошғарийдир.

Маҳмуд Кошғарийнинг тушунча ва атамаларга оид илмий ижодкорлиги туркий тилларнинг ўзига хос ҳодисаларини тавсифлашда намоён бўлган. Табиийки, لسان «лиса:н» (тил), لغة «лу-га» (тил, сўз), أصل «ақл» (ўзак), مېنى «мабний» (туб), مشتق «муш-таққ» (ясама), أمر «'амр» (фёълнинг буйруқ майли), ماضى «ма:дий» (ўтган замон), مضارع «муда:риъ» (ҳозирги-келаси замон), مصدر «масдар», ابدال «'ибда:л» (метатеза) каби ҳамма тиллар учун умумий бўлган тушунчаларни билдирувчи атамалар Маҳмуд Кошғарийгача ҳам мавжуд ва машҳур эди.

Маҳмуд Кошғарий туркий тил бирликлари ва ҳодисаларини таърифлаш ва аташни уч турли йўл билан амалга оширган. Биринчи йўл арабий атамага туркий маъно беришдан иборат. Бу йўл моҳият жиҳатдан бир хил бўлиб, ҳажман ёки шаклан бири-биридан фарқ қиладиган ҳодисаларга нисбатан ишлатилади. Бу ҳолда олим атаманинг луғавий маъносига асосланади. Масалан, араб фонетикасида «ишба:ъ» атамаси ҳаракатнинг ўз жинсдоши бўлган ҳарф даражасида, фатҳанинг *алиф*, дамманинг *ва:в*, касранинг *йа:* даражасида талаффуз қилиниши тушунилади. Маҳмуд Кошғарий бу атамани туркий унлиларнинг тилорқа талаффузига нисбатан ишлатади. Араб талида «а»ни «а:», «у»ни «ув», «и»ни «ий» деб талаффуз қилиш ва туркийда «а», «у», «и» унлиларини тил орқасида, яъни қалин қилиб талаффуз қилиш турли фонетик ҳодисалар. Аммо моҳият жиҳатдан булар бир хил, чунки ҳамма ҳолда унли тўйинтирилади. «Ишба:ъ»нинг луғавий маъноси «тўйдириш», «тўйинтириш» бўлгани учун Маҳмуд Кошғарий унга янги туркий маъно берган.

Иккинчи йўл мавжуд арабий атамага сифат ортиришдан иборат. Масалан, «Девону луғоти-т-турк»да араб тилида мавжуд бўлмаган товушларга нисбатан *صلاة* «сала:ба» (қаттиқлик), *رَكَّة* «рикка» (юмшоқлик), *بين مخرجين* «байна махражайн» (икки махраж оралиғи) атамалари ишлатилган. «Махраж» атамаси талаффуз ўрни ва талаффуз усулини ўз ичига олади. «Қаттиқлик» замонавий тилшунослиқда «жарангсизлик»ка, «юмшоқлик» «жаранглилик»ка тўғри келади. Ғарб тилшуносларининг баъзилари ҳозир ҳам мазкур атамаларни Маҳмуд Кошғарий қўллаган тарзда, аммо ўз тилларига таржима қилиб ишлатадилар.

Учинчи йўл мазкур икки йўлдан фойдаланиб бўлмайдиган ҳолда янги атамалар яратишдан иборат. Масалан: *قاي* «қа:фий» ва *كاي* «ка:фий» шундай атамалардан. Туркий тилларда сингармонизм (товуш уйғунлиги) билан боғлиқ қалинлик ва ингичкалик бор. Маҳмуд Кошғарий қалин ўзак ва қўшимчаларни «қа:фий» деб, ингичкаларини «ка:фий» деб атайди, чунки «қ» товуши ўзининг жарангли жуфти «ғ» билан фақат йўғон сўз ва унинг формаларида, «к» эса ўзининг жарангли жуфти «г» билан фақат ингичка сўз ва унинг формаларида учрайди. Маҳмуд Кошғарийнинг мазкур атамаларидан Махдийхон ҳам ўзининг «Санглоҳ» асаида (130) фойдаланган.

3.2. «Луға» ва «лиса:н» атамалари

«Луға» (*لغة*) сўзи араб тилида «сўз» ва «тил» маъносида ишлатилади. «Тил» маъносида, асосан, «ал» аниқлик артикли олган ҳолда тилнинг маъносини билдирувчи сўз билан биргалиқда қўлланади. Масалан:

اللغة العربية – *ал-луғату-л-ъарабиййату* (араб тили)

اللغة الفارسية – *ал-луғату-л-фарисиййату* (форс тили).

Бу ҳол Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк»ида «луға» атамасининг «лиса:н» атамасидан фарқланмаслигига сабаб бўлган. Натижада «луға» атамасининг «сўз» маъносида ишлатилган ҳоллари ҳам айрим олимларнинг «лаҳжа» ёки «тил» деб тушунишларига олиб келган. Хусусан, буни «Девону луғо-

ти-т-турк» асари номининг таржималаридан кўришимиз мумкин. Бу атама туркча таржимада «тил» (121,3), тибқи босимнинг иккинчи наشري ва инглизча таржимада «лаҳжа» (127,71), ўзбекча нашрда «сўз», «луғатлари-тиллари» (58, 44) деб ўгирилган. Академик А.Н. Кононов (41,3) «тил» деб таржима қилишни энг маъқули деб ҳисоблайди.

Бу асардаги «луға» атамасининг маъносини билиш учун Маҳмуд Кошғарийнинг ўзига мурожаат қилиш ҳамда «лиса:н» ва «луға» атамаларининг қайси маънода ишлатилганини кўриб чиқиш лозим.

Маҳмуд Кошғарий асарнинг турк тилларига бағишланган фаслида «тил» маъносида «лиса:н» атамасидан фойдаланган. У бу фаслни шундай деб атайди:

القول في بيان السن الترك – *ал-қавлу фи байа:ни алсуни-т-турки* (134,29), яъни «Турк тиллари ҳақида сўз».

Бу фаслда яна шундай ибора ва жумлалар бор:

تعلموا لسان الترك – *таъалламу: лиса:на-т-турки*, яъни «турклар тилини ўрганингиз».

لا يعرف لسانهم – *ла: йўрафу лиса:нуҳум* (134,29), яъни «уларнинг тили маълум эмас».

إلا لسانا واحدا – *илла: лиса:нан ваҳидан* (134,29), яъни «бир тилдан бошқа».

Фикримизча, Маҳмуд Кошғарий «тил» маъносида асосан «лиса:н» атамасини қўллаган бўлса, нутқда қайтариқдан қочиш учун «луға» атамасидан ҳам фойдаланган. Масалан:

لتبت لسان علي حدة و كذلك لحن كتابة و لغة علي حدة (134,29).

литубут лиса:нун ʔала ҳидатин ва ка-ʔалика ли-хутан кита:батун ва луғатун ʔала ҳидатин.

Яъни «тубутларнинг тиллари алоҳидадир, шунингдек, хўтанларнинг алоҳида бир ʔзуви ва тили бор».

يقرب لسان يماك و بشغرت من لغة هؤلاء (134,30).

йақрабу лиса:ну йама:к ва башғирт мин луғати ҳа:ʔула:ʔи, яъни «йамак ва бошқирт тиллари бу тилга яқиндир»

لا يغير لسان تركية محضة و لغة أخرى لما يتكلمون بها فيما بينهم (134,30).

Ли-уйғур лиса:нун туркиййатун маҳдатун ва луғатун ухра:
мимма: йатакалламу:на би-ҳа: фн:ма: байнаҳум.

Яъни «уйғурларнинг тиллари соф туркчадир, уларнинг ўзаро сўзлашадиган бошқа тили бор».

Шунингдек, Маҳмуд Кошғарий бу асарида туркий сўзларга изоҳ берганда унинг қайси тилга мансублигини айтиб ўтиш учун ҳам «луға» атамасидан кенг фойдаланади. Масалан:

بلغة جكل – *би-луғати чигил* - чигил тилида

بلغة الغزية – *би-луғати-л-ғуззиййати* - ўғуз тилида

في لغة قفجاق – *фи луғати қифча:қ* - қипчоқ тилида каби изофа ҳолатидаги мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Шу асардаги туркча «тил» сўзига Маҳмуд Кошғарийнинг берган изоҳини кўрайлик:

تيل – اللغة. يقال منه "أبغر تيلي" اى لغة أبغر. "ختاي تيلي" اى لغة الصين.

(134, 97-бет)

Тил – ал-луғату. Йўқа:лу минҳу «уйғур тили» ай луғату уйғур. «Хитой тили» ай луғату-с-ҳи:н.

تل – اللغة. يقال "اغوز تلي" اى لغة الغزية. "ياقو تلي" اى لغة ياقو.

Тил – ал-луғату. Йўқа:лу «оғуз тили» ай луғату-л-ғуззиййату. «йаба:қу тили» ай луғату йаба:қу (134,182).

Демак, Маҳмуд Кошғарий «луға» атамасини қуйидаги ҳолларда «тил» маъносида қўллаган:

- исмий жумлада от кесим вазифасида келганда;

- «би» ва «фи:» олд кўмакчилари билан ёки уларсиз музоф илайҳ вазифасида келганда.

Шуни ҳам айтиш керакки, Маҳмуд Кошғарий бу маънони фақат биргина тил ёки лаҳжага нисбатан қўллаган.

Муаллиф асарда «луға» атамасини яна шундай ҳолларда қўллаганки, уни «тил» деб таржима қилиш матн мазмунига тўғри келмайди. Бу сўзнинг бошқа маънолари тўғрисида араб тилининг изоҳли луғати ва энциклопедияси «Ал-мунжид»да қуйидаги маълумотлар келтирилган:

رَبْمَا كَانَتْ لَفْظَةً لِّغَةً مَّاخُوذَةً مِنْ لَفْظَةِ لَوْغُوسِ الْيُونَانِيَّةِ وَمَعْنَاهَا كَلِمَةٌ (133,726).

Руббама: ка:нат лафзату луғатин ма'хузатан мин лафзати лу:ғу:с ал-йу:на:ниййати ва маъна:ҳа калиматун. («Луға» юнон-

ча «луғус» сўзидан олинган бўлиши мумкин, унинг маъноси «сўз»дир»).

Агар бу тахмин тўғри бўлса, у юнон тилидан араб тилига ўтган ва унинг асосий маъноси «сўз» бўлган.

Бу тахминга асосланган ҳолда Маҳмуд Кошғарий асаридаги қуйидаги мисолларга эътибор қиламиз:

على أصل اللغة اللام والقاف – *ъала асли-л-луғати ал-ла:м ва-л-қа:ф* (134,422), яъни «сўз ўзагида «л» ва «қ».

هذه العين و الكاف في هذه اللغة بجملة الميم التي تلحق في أوائل الأفعال في العربية *ҳаз иҳи-л-ғайну ва-л-ка:фу фи ҳаз иҳи-л-луғати би-манзилати ал-ми:му-л-лати тулҳақу фи ава:’или-л-афъа:ли фи-л-ъарабиййати* (134,14), яъни «бу сўздаги «ғ» ва «к» арабчада феъллар олдида қўшиладиган (қурол номи ясовчи) «м»га ўхшайди».

Кўриниб турибдики, бу мисоллардаги «луға» атамасини «тил ўзагидаги», «тилдаги» деб таржима қилиб бўлмайди, балки «сўз» дейиш ўринлидир. Бу маънода «луға» атамаси музоф вазифасида ёки кўрсаткич олмошидан кейин аниқ ҳолатда келяпти. «Мин» олд кўмакчисидан кейин аниқ ҳолатда ҳам шу маънода келган. Масалан:

فإني اكتب الصميم من اللغة ... (134,33)

фа-инни ’актубу-с-с-ами:ма мин ал-луғати..., яъни «мен энг тўғри сўзнигина ёзаман...»

Шунингдек, «луга» атамаси туркий сўзларнинг арабча изоҳида ноаниқ ҳолатдаги эга вазифасида ҳам «сўз» маъносида ишлатилган. Масалан:

لغة قرلية «*луғатун қарлуқиййатун*» (134,53)

لغة في بير «*луғатун фи: йи:р (йер)*» (134,47) кабилар.

Демак, бу асардаги «луға» атамаси қуйидаги ҳолларда «сўз» маъносида келган:

- музоф вазифасида ва *هذه* «ҳаз иҳи» кўрсаткич олмоши ва «мин» олд кўмакчисидан кейин аниқ ҳолатда;

- исмий жумла таркибида ноаниқ ҳолатда келган эга вазифасида келганда.

Маҳмуд Кошғарий «луға» атамасининг кўплиги «луға:т» сўзини ҳам кўп қўллаган. Лекин юқорида айтганимиздек, тар-

жималарда гоҳ «сўзлар», гоҳ «лаҳжалар», гоҳ «луғат» тарзида учратамиз. Жумладан, асарнинг номи ўзбекча таржимада «Туркий сўзлар девони» деб номланган. Лекин матннинг таржимасида ... *وضعت كتابي هذا مستعينا بالله تعالى موسماً بديوان لغات الترك*... *та:би: ҳаза мустаъи:нан билла:ҳи таъа:ла: мувассаман би-ди:ва:ни луға:ти-т-турк* (134,3) жумласи «Худога сиғиниб бу китобни туздим. Китоб *ديوان لغات الترك* «Девону луғоти-т-турк» («Туркий тиллар луғатлари-қомуси») деб аталди» (58,44) дейилган. Натижада таржимада бир ном икки хил маънода берилган.

Бошқа мисоллар орқали «луға:т» атамасининг маъносини ойдинлаштиришга ҳаракат қилиб кўрайлик. Бу асарда бир фасл *القول في الحروف التي بنيت عليها اللغات* (134,4).

Ал-қавлу фи-л-хуру:фи-л-лати бунийат ʼалайҳа: ал-луға:ту, яъни «Сўзлар ҳосил қилинадиган ҳарфлар ҳақида» деб номланган. Агар «тиллар ҳосил қилинадиган» дейилса, мантиқ бўлмайди. Ёки:

تشبيها في البناء بلغات العرب (134,22)

«*Ташби:ҳан фи-л-бина:ʼи би-луға:ти-л-ъараби*» жумласини олайлик. «Араб тиллари» ёки «араб лаҳжалари» десак, у ҳолда «араб» сўзи «луға:т»га нисбатан сифат-мавсуф бўлиши керак, яъни *باللغة العربية* – *би-л-луға:ти-л-ъарабиййати*.

Демак, «араб лаҳжалари» эмас, «араб сўзларининг тузилишига мувофиқ» десак тўғри бўлади.

«Луға:ту-т-турк» иборасига нисбатан ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин. Чунки Маҳмуд Кошғарий «тиллар» маъносида «алсун» атамасини қўллаган, масалан:

السن الترك *алсуну-т-турки*- турк тиллари.

«Девону луғоти-т-турк»даги «луға:т» атамаси «сўзлар» маъносида келганига яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин: *اقتبست لغاتهم و قوافيهم* «*иқтабасту луға:тахум ва қава:фийаҳум*» (134,3) жумласи ўзбекча таржимада қуйидагича берилган: «Луғатларни тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим» (58,60). Бу ерда «луға:т» сўзи ўзгаришсиз сақланган. Агар «тилларини тўпладим» дейилса, мантиқ бузила-

ди. Демак, асар муаллифи «сўзларини тўпладим» демоқчи. Яна бир мисол:

لم نورد في أثناء اللغات واو النسق لائه لا مدخل له في هذه اللغة (134,22)

Лам ну:рид фи 'асна:'и-л-луға:ти ва:ва-и-насақи ли-аннаҳу ла: мадхала лаҳу фи ҳаџиҳи-л-луғати.

Ўзбекча таржима: «Биз ўз асаримизда *وار* вови отифа (боғловчи «ва»)ни кўрсатмадик, чунки унга бу тил (туркий тил)да ўрин йўқ».

Бу парчада *اللغات* «фи 'асна:'и-л-луға:ти» «ўз асаримизда» деб таржима қилинган, яъни «луға:т» сўзи «Девону луғоти-т-турк»нинг қисқа шакли деб тушуниланган. Ваҳоланки, бу ерда Маҳмуд Кошғарий «сўзлар» демоқчи. Агар китобнинг номи назарда тутилганда, фикримизча, Маҳмуд Кошғарий ушбу мақсадда «девон» ёки «китоб» сўзини қўллашни маъқул кўрган бўларди. Демак, таржимада «Биз сўзлар орасида боғловчи «ва»ни кўрсатмадик, чунки у бу тилга кирмайди» дейилса, тўғри бўлади.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу асаридаги «лиса:н» ва «луға» атамаларининг қўлланиши ҳақида хулоса қилиб қуйидагиларни айтиш мумкин:

- асарда «тил» маъносида, биринчи навбатда, «лиса:н» атамаси ишлатилган;

- «луға» атамаси гапдаги ўрнига қараб айрим ҳолларда «тил», айрим ҳолларда «сўз» маъносида келган;

- унинг кўплик шакли «луға:т» эса «сўзлар» маъносини англатади, жумладан, асарнинг номида ҳам.

Шундай қилиб, Маҳмуд Кошғарий ўзининг асарини «Туркий сўзлар девони» деб атаган.

3.3. «Ишба:ъ» атамаси

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк»идаги мунозарали атамалардан яна бири *إشباع* «ишба:ъ» атамасидир. «ишба:ъ» арабча сўз бўлиб, IV боб *أشبع* – «ашбаъа» (тўйдирмоқ) феълининг масдаридир. Араб фонетикасида *إشباع* – «ишба:ъ» деганда ҳаракатларнинг ўз жинсдошидаги ҳарф даражасида талаффуз қилиниши тушунилади: фатҳанинг алиф даражасида, дам-

манинг ва:в даражасида ва касранинг йа:й даражасида (137, «ишба:ъ» моддаси).

Туркийшунослар орасида «ишба:ъ» атамасининг талқини ҳақида турли фикрлар мавжуд. А.К. Боровков «ишба:ъ» атамасини унинг лугавий маъносидан келиб чиқиб «тўйинган» («насыщенный») (18,12-13), А.М. Шчербак «унлининг аниқ талаффузи» (104,257), З.А. Умаров (80, 90) ва Х. Расулова (73) «қаттиқ талаффуз» деб изоҳлашган. Аммо Мирза Муҳаммад Хойининг «Хулāса-йе ‘Аббāси» (34) ва бошқа қатор лугатшунослар асарларида (81,19; 84,45) бу атама, аксинча, ингичка ёки тор фонемаларга нисбатан қўлланиши қайд қилинган.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк»идаги اشباع «ишба:ъ» атамаси ҳақида кошғарийшуносларнинг фикрларини кўриб чиқамиз. Бу атама ўзбекча таржимада «қаттиқ, қалин» деб ўгирилган. Масалан, Маҳмуд Кошғарийда:

ابا – ياشباع الألف. الدبّ. بلغة قفجاق. (134, 80)

Аба: – би-ишба:ъи-л-алиф. Ад-дуббу. Би-луғати қифча:қ.

Ўзбекчада: аба – (қалин а билан) айиқ (қипчоқча) (58,113).

Маҳмуд Кошғарийда:

ات – الفرس. ياشباع الالف. (134,37)

Ат: – ал-фарасу. Би-ишба:ъи-л-алиф.

Ўзбекчада: ат – (қаттиқ талаффуз қилинадиган الف билан) от (58, 70).

Туркча таржимада «тўқ», «қалин» деб аталган. Масалан, юқоридаги мисолларнинг туркча таржимаси қуйидагича:

Аба: (الف kalin soylenerek). Аул. Кірсақча. (121, 86)

Ат: (الف tok okunarak). Ат. (121, 34)

Инглизча таржимада арабча шакли ўзгаришсиз сақланган, яъни with *išbā'* (127, 28,31,50,...). Бу таржиманинг сўз бошида «ишба:ъ» атамасига шундай тавсиф берилади: ишба:ъ сўз ўртасидаги унлининг просодик чўзилишини билдиради. Маҳмуд Кошғарий ишба:ъ таъсирида икки ҳарфли талаффузда уч ҳарфли бўлиб кўрилиши мумкин деб, *барди* – *барди*, *турди* – *турди* (иккиламчи чўзиқлик) мисолларини келтирганда бу атаманинг бирламчи маъноси сақланган, бироқ бошқа ўринларда «ишба:ъ» ве-

ляризацияни ёки аниқроғи муайян ўзакнинг *бар-*, *тур-* каби орқа қатор товушли кўшимчани талаб қилишини, яъни бу ўзаклар «қ» ва «ғ»ли ўзакларга ўхшашлигини англатиб келган (127-1, 58).

Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарий бир неча ўринда ишбаъли ўзаклар ҳам «қ» ва «ғ»ли ўзакларга ўхшашлигини таъкидлайди, чунки «қ» ва «ғ» ўзакли сўзларда ҳам ишбаъли ўзаклардаги каби олд қатор унлилари бўлмайди. Масалан:

قيا - حرف تصغير في كلمة مشبعة او غينية او قافية. يقال منه "أغلقيا" اى بُني.

(136,127)

Қийа: - *ҳарфу тағғи:рин фи калиматин мушбаъатин ав ғайниййатин ав қа:фиййатин. Йўқа:лу минху «ўғулқийа» ай бунаййун.*

Яъни: қийа – орқа қатор унлили, «қ»ли ва «ғ»ли сўзлардаги кичрайтириш кўшимчасидир. Дейилади: ўғулқийа, яъни ўғилча.

فيزاد على حرف الأصل "الغين و اللام و الياء" في الكلمة القافية او المشبعة.

(135,48)

Фа-йўза:ду ьала ҳарфи-л-агли «ал-ғайну ва ал-ла:му ва ал-йаъу» фи-л-калиматин-л-қа:фиййатин ав ал-мушбаъатин.

Яъни: «қ»ли ёки орқа қатор унлили сўзларда ўзакка «ғ», «л», «и» кўшилади.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғоти-т-турк»да «ишбаъ» атасини айнан араб тилшунослигида қўлланган унлиларнинг чўзиқлиги маъносида эмас, балки йўғон, яъни орқа қатор унлиларга нисбатан қўллаган. Масалан: *аба* (134,80) - айиқ; *тоз* (136,88) - чанг, ғубор; *туз* (136,103) - туз; *бар-*, *тур-* (135,31) бор-, тур-. Мисоллардан кўриниб турибдики, ишбаъ унлиларнинг сифатини эмас, тилнинг ҳолати, аниқроғи, тилнинг орқага тортилишини билдиради (21,531). Ишбаъли алиф – «а», ишбаъли *ва:в* – «о», «у» товушларини англатади.

Лекин Маҳмуд Кошғарий лабланмаган тор «и» унли товушга нисбатан бу атамани қўлламайди. Чунки араб тили фонетикаси нуқтаи назаридан келиб чиққанда ишбаъли «и»нинг талаффузи орқа қатор «и»ни олд қатор товушига айлантиради, яъни «ишбаъ» ҳодисаси товушнинг қаторига таъсир қилади ва сўзнинг ўқилишида чалкашлик келтириб чиқаради. Масалан, *тиш* – тиш; *тыш* – ташқари. Агар шу сўз ишбаъ билан айтилади десак, араб

ўқувчи уни «тийш» деб ўқийди. Юмшоқ ундош товуш «й» таъсирида орқа қатор «и»си олд қатор унлисига айланиб кетади, натижада «тиш» маъносидаги «тиш» ва ташқари маъносидаги «тыш» сўзларидаги «и» ва «ы» товушлари талаффузда фарқланмай қолади. Демак, «и»га нисбатан «ишба:ъ» атамасининг қўлланиши туркий тилларда кўзланган мақсадни бермас экан, яъни олд қатор унлиси «и»ни орқа қатор унлисига айлантормас экан.

Лабланган тор унли «у» товушининг талаффузида эса бундай ҳодиса юз бермайди, олд қатор «у» товуши ишба:ъли бўлса, яъни араб тили фонетикаси нуқтаи назаридан «ув» тарзида бўлса, «в» ундош товуши «у» унлисининг қаторига таъсир кўрсатмайди, ишба:ъли «у» орқа қатор «у» унли товушига мос келади.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида «ишба:ъ» атамасидан ташқари шу ўзакдан ясалган «мушбаъатун» атамасидан ҳам фойдаланади ва уни орқа қатор унлилари бор сўзларга нисбатан атама сифатида қўллайди. Масалан:

орқа қатор унлили сўзлар – الكلمة المشبعة *ал-калимату-л-мушбаъату*

орқа қатор унлили феъллар – الأفعال المشبعة *ал-афъа:лу-л-мушбаъату.*

Демак, Маҳмуд Кошғарий туркий тиллардаги орқа қатор ва олд қатор унлилар араб графикасида бир хил ёзилгани туфайли уларни бир-биридан фарқлаш мақсадида орқа қатор унлиларга нисбатан «ишба:ъ» атамасини қўллаган.

3.4. «Има:ла» атамаси

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асарида إمالة «има:ла» ва لمة «мума:л» атамалари қўлланган.

Има:ла араб тили фонетикасида алифни йа:й ва фатҳани касра қилиб ўқиш маъносини билдиради (137, «има:ла» моддаси).

Бу атама ҳам мунозарали атамалар жумласига киради. Масалан, З.А. Умаров «Маба:ину-л-луғат» асаридаги «има:ла» атамаси ҳақида «унли товушларнинг торайиши ва торлиги» (80,91) деган. Маҳмуд Кошғарий асаридаги «има:ла» атамасини Т.А. Боровкова (21,531) «ишба:ъ» (тилорқа унлилари) атамасига қарама-қарши қўяди. Мазкур асарнинг ўзбекча таржимасида (58;

59; 60) «има:ла» атамасига чўзиқлик маъносини бериш билан бирга «майллик» деб таржима қилинган. Туркча таржимасида (121;-122; 123) эса «чекма» деб аталган ва тиллолди «о» товуши назарда тутилган. Масалан, Маҳмуд Кошғарийда:

و يقال في حروف الامالة "مَنْ انكرتغار بىردم" اى ائي قد اعطيت المال. (135,51)

Ва йуқа:лу фи ҳуру:фи-л-има:лати «мән аңар тавар бәрдўм» ай инни: аьтайту ал-ма:ла.

Ўзбекчада: Майллик сўзларда ҳам шундай. «Мән аңар тавар бәрдўм», мен унга мол бердим (59,65).

Туркчада: *Çekmeli (imaleli) kelimelerde «men angar tawar berdüm», ben ona mal verdim»* (122,61).

Ўзбекча таржимада кўпгина ҳолларда «има:ла» атамаси алоҳида таржима қилинмасдан жумладаги «рикка», «раки:к» ёки «ка:фий» атамалари билан умумий қилиб «юмшоқ», «ингичка» деб таржима қилинган. Масалан, Маҳмуд Кошғарийда:

و هو ان يزداد على الأمر "الغين و الالف و النون" في الحرف القاي و الاشباع و "الكاف"

مكان الغين في الحرف الكافي و الممال. (135,44)

Ва ҳува ан йуза:да ьала:-л-амри «ал-ғайну ва-л-алифу ва-н-ну:ну» фи-л-ҳарфи-л-қа:фийи ва-л-ишба:ъи ва «ал-ка:фу» ма-ка:на-л-ғайни фи-л-ҳарфи-л-ка:фийи ва-л-мума:ли.

Ўзбекча таржимада:

Буйруқ шакли охирига қаттиқ «қ»ли сўзларга -ған ва юмшоқ сўзлар охирига -ган қўшилади (59,57).

Маҳмуд Кошғарийда:

ثم الغين تدخل في الأفعال المشبعة التي لا امالة فيها و لا ركة. (134,13)

Сумма ал-ғайну тадхулу фи-л-афъа:ли-л-мушбаъати аллати ла: има:лата фиҳа: ва ла: рикка.

Бу жумла ўзидан кейинги: *و الكاف تدخل في ضدها* билан қисқартирилиб, ихчам ҳолда таржима қилинган:

«غ» билан «ك» нинг аламиниши масаласига келганда, қалнн сўзларда «غ» қўлланилиб, унинг зидди ингичка сўзларда «ك» қўлланади» (58,53). Натижада унли товушларга алоҳида ва ундош товушларга алоҳида қўлланган атамалар умумийлашиб кетган. Бу ҳол «Девону луғоти-т-турк» таржимасининг грамматик

الإشمام عند القراء أو النحاة: الإشارة إلى الحركة بشفة من غير تصويت و ذلك بان
تضمّ الشفتان بعد الاسكان في المرفوع و المضموم من غير صوت. (133,400)

*Ал-ишма: му ьинда-л-қурра:’и ав ан-нуҳа:та: ал-иша:рату
'ила:-л-ҳаракати би-ш-шафати мин ғайри таъви:т ва залика би-ан
туғимма аш-шафата:ни баъда-л-иска:ни фи-л-марфу:ъи ва-л-
мафму:ми мин ғайри савтин.*

Ибн Сино ҳам ўзининг «Асба:бу ҳуду:си-л-ҳуру:ф» асарида
*ишма:м*нинг «лабланиш» маъносига эга эканини айтади (13,47).

Демак, араб тили фонетикасида «ишма:м» атамаси лаблан-
ган унли товуш «у»га нисбатан айтилади. Туркий тилларда лаб-
ланган унли товушлар араб тилидагидан фарқли равишда бир
эмас, бир нечтадир. Улар олд қатор ва орқа қатор лабланган ун-
лиларга бўлинади. Маҳмуд Кошғарий араб графикасида бу то-
вушларни ифодаловчи алоҳида ҳарфлар бўлмагани ва туркий
сўзлардаги лабланган унли товушларнинг ҳаммаси фақат *ва:в*,
алиф-ва:в ёки *даммали алиф* билангина ифодалангани туфайли
уларни бир-биридан фарқлаш мақсадида араб тилшунослигида
қўлланадиган «ишма:м» ёки «шамма» атамасидан фойдаланиб,
бу атама орқали лабланган товушларни назарда тутган.

Лекин «Девону луғоти-т-турк» асари устида олиб борилган
баъзи илмий ишлардан маълум бўлдики, «ишма:м» атамасининг
туркий сўзлардаги товушларга нисбатан қўлланган маъноси
олимлар томонидан ўзгача талқин қилинган.

Бу атама асарнинг туркча таржимасида «*yumşak, ince, hafifçe*»,
ўзбекча таржимасида «ингичка», «юмшоқ», «тилолди»
деб қўлланган. Масалан, Маҳмуд Кошғарийда:

أود – الزمان. بشمة الواو. (134,46)

Од – аз-зама:ну, би-шаммати-л-ва:ви.

Туркча таржимаси:

أود öd: (و *harfini ince çekilerek*) zaman (121,44).

Ўзбекча таржимаси:

أود öd – (و ҳарфи ингичка [ö тарзда] талаффуз этилади) замон,

замона, давр (58,79).

Лекин «Девону луғоти-т-турк»да «ишма:м» атамаси фақат
ингичка лаб унлиларини эмас, йўғон лаб унлиларини ҳам билди-

ради. Ўзбек тилшунослигида Фитрат томонидан ҳам товушларга нисбатан «ингичка», «йўғон» атамалари қўлланган (124, 43).

Маҳмуд Кошғарийда:

أُتُشْ – باشام الالف في اللعب. (134,59)

утуш – би-ишма:ми-л-алиф фи-л-луьби.

Туркча таржимаси:

أُتُشْ *ötüş* (الف *harfini ince söyliyerek*) *Oyunde ütme, yutma* (121,60).

Ўзбекча таржимаси:

أُتُشْ *ütüş* – (юмшоқ талаффуз этиладиган у билан); ўйинда ютиш (58, 92).

Бу мисолда «ишма:м» атамасининг маъносини тўғри тушунмаслик натижасида берилган сўз нотўғри ўқилган. Бу сўз маълум бўлган туркий феъллардан биридир. Навоий лабланган унлининг тўртталигини айтиб, мисол тарзида *от* (олов), *от* («ўтмак» феълнинг буйруғи), *ут* (ют, «қиморда ютмак» феълнинг буйруғи), *ўт* (калла куйдирмоқ) сўзларини келтирган (64,105-107). Демак, *утуш* «ўйинда ютиш» маъносини англатувчи сўз. У ҳозирги баъзи туркий – қозоқ, қирғиз, туркман ва қрим-татар тилларида мавжуд (64,105).

«Девону луғоти-т-турк»даги бу сўзни *ötüş* ёки *ütüş* деб эмас, *утуш* деб ўқиш тўғри бўлади. Чунки Маҳмуд Кошғарий аслида юмшоқ эмас, қаттиқ, яъни орқа қатор лабланган унли «у»ни назарда тутган. Демак, «ишма:м» атамасини «юмшоқ» деб тушуниш керак эмас.

Маҳмуд Кошғарийдаги:

أُولُكْ – باشام الالف. النصيب. (134, 69)

улук – би-ишма:ми алиф. Ан-насиб:бу.

Туркча таржимада:

أُولُكْ *ülük: Nasip, hisse, pay* (*Elif ince çekilerek*) (121, 72).

Ўзбекча таржимада:

أُولُكْ *ülük* – ҳисса; қисмат; насиба (юмшоқ талаффуз қилинадиган у билан) (58, 102) тарзида берилган.

қисмига хосдир. Агар Маҳмуд Кошғарийнинг «мушба:ъ» атамасини орқа қатор унли товушлари бор сўзларга нисбатан, «има:ла» атамасини олдқатор унлиларга нисбатан ва рикка атамасини кучсиз (жарангсиз) ундошларга нисбатан қўллаганини ҳисобга олсак, мазкур парчанинг таржимаси қуйидагича бўлади: «ғ» олд қатор унлиси (има:ла) ва кучсиз ундоши (рикка) бўлмаган орқа қатор унлили (мушба:ъ) феълларда бўлади.

Туркча таржимада баъзи атамалар арабча шаклда қўлланган. Масалан, юқорида келтирилган мисолнинг туркча шакли шундай:

Bundan başka ğ kendisinde imâle ve rekiklik olmyan – tok, kalın soylenen – füllere gelir (121,13).

«Девону луғоти-т-турк»да «тўлов»маъносидаги «сăш» сўзи бор:

سیش – بالامالة. الضمان

Сăш – би-л-има:ла. Ад-дама:ну (136,91).

«Има:ла» атамасининг мазмунини аниқ тушунилмагани сабабли *сăш* (сеш) сўзи туркча таржимада *saiies* бўлиши керак дейилган. Ўзбекча таржимада шу фикрга мувофиқ равишда бу сўз *сăиш* деб ўқилган ва «има:ла» сўзини изоҳлаб «имо:ла – товушнинг чўзилишидир» дейилган.

Кўриниб турибдики, «има:ла» атамаси «Девону луғоти-т-турк»нинг туркча ва ўзбекча таржимасида бир ерда чўзиқлик, бошқа ерда олд қатор унлилардан «ö» унлиси деб тушунилган.

«Девону луғоти-т-турк»да *kăsh* (136,91) – ўқдон, *băp-, tăp-* (135,51) имолали сўзларда биринчи ундош ҳарф касра билан ҳаракатланган. Фикримизча, мазкур сўзларда касра ўрнида фатҳа бўлган бўлиши керак, бу чалқашлик хатгот томонидан йўл қўйилган хатоликлардан биридир.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўзларга нисбатан «има:ла» атамасини қўллашдан мақсади, «сăш» сўзидаги каби фатҳага нисбатан олд қатор бўлган «ă» унли товушини талаффуз қилиш лозимлигига ишора қилишдир. Бу унинг туркий тиллардаги товушлар талаффузини аниқ ифодалаб беришда арабча атамалардан ниҳоятда ўринли фойдаланганини кўрсатади. Бунга яна бир мисол келтириш мумкин:

تول – أراغوت. الارملة. (136,197)

Тул – ура:гут. Ал-армалату.

Тул – тул хотин

تول – بالامالة. وقت التاج. (136,197)

Төл – би-л-има:лати. Вақту-н-нита:жи.

Төл – урчиш вақти.

Бу мисолдаги ҳар иккала сўз ҳам араб графикасида ёзилиш жиҳатдан бир хил. Аммо талаффузда биринчи сўз орқа қатор «у» унлиси билан, иккинчи сўз эса биринчи сўзга нисбатан олд қатор бўлган «ө» унлиси билан талаффуз қилинишини тушунтириш мақсадида иккинчи сўзга «има:ла» атамасини қўллаган. Маҳмуд Кошғарий лабланган унлиларга нисбатан «ишма:м» атамасидан фойдаланган эди. Юқоридаги мисол таркибидаги унлилар ҳам лаблангандир. Лекин Маҳмуд Кошғарий уларга нисбатан «ишма:м» атамасини қўлламаган. Сабаби, орқа қатор унлиси «у» товушига нисбатан ишма:мли «у» лабланган унли «ө» эмас, «у» унли товушидир.

Инглизча таржимада (127) бошқа тилшунослик атамалари: каби «има:ла» атамаси ҳам ўзича берилган ва унга, бир томондан, «палатализация», иккинчи томондан, араб тилидаги каби чўзиқ «а»нинг қисқа «и»га айланиши ва қисқа «а»нинг қисқа «и»га айланиши эмас, «ä» деб айтилишидир деб изоҳ берилган.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида «има:ла» атамасини олд қатор унлиларга нисбатан ишлатган ва «ишба:ъ» атамасига қарама-қарши қўйган. Бу ҳол юқоридаги грамматик қоидалардан келтирилган парчаларда ҳам кўриниб турибди.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асарида «има:ла» атамасининг қўлланиши ҳақида хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мазкур атама ўрнига қараб ўрта тор кўтарилишдаги олд қатор унлилари «ө» ва «ä»га нисбатан ишлатилган.

3.5. «Ишма:м» атамаси

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асарида тилшуносликка оид мазмуни яхши аниқланмаган атамалар жумласига إشمام «ишма:м» ва унга ўзақдош ва маънодош бўлган شمة «шамма» атамалари киради. Бу атамалар товушга нисбатан қўлланган бўлиб, «ишма:м» атамаси араб тили фонетикаси нуқтаи назаридан қуйидагича изоҳланади:

Туркийшуносликда «қаттиқ», «юмшоқ» атамалари фақат ундошларга нисбатан қўлланилиши билан бирга айрим ҳолларда унлиларга нисбатан ҳам ишлатилади (106, 188).

Асарнинг инглизча таржимасида «ишма:м» ва «шамма» атамалари арабча шаклда қолдирилган. Масалан, with *ishmām* of the *alif*, with *šamma*. Таржима муаллифлари айрим лингвистик атамалар ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб, «ишма:м» атамаси ҳақида шундай дейдилар: «Кошғарий «ишма:м» атамасини, умуман, палатализацияни қўллаш учун ишлатган. Лекин, асосан, ўзақларни фарқлаш учун қўллаган. Кейинроқ *oö:uii* товушларини фарқлаш учун «ишба:ъ-ишмам» атамаларидан фойдаланган» (127-1, 59). Фарбда қўлланадиган «палатал» ва «велляр» атамалари ҳам туркийшуносликда асосан ундошларга нисбатан ишлатилади. Сўнгги пайтларда айрим олимлар бу атамаларни унлиларга нисбатан ҳам қўлламоқдалар (15,80). Лекин туркийшуносликда қабул қилинган ва кўпчилик олимлар томонидан қўлланадиган атамалар «олд қатор унлилар, орқа қатор унлилар» ва «тилолди, тилорқа унлилар» атамаларидир. Қадимги туркий тилларда саккизга унли фонема бор. Улар бири-биридан қатори, тор-кенглиги, лабланиш-лабланмаслигига кўра фарқ қилади. Булардан орқа қатор унлилар – а, ы, о, у; олд қатор унлилар – ä, и, ö, ү. Кенг унлилар – а, ä, о, ö; тор унлилар – ы, и, у, ү. Лабланган унлилар – о, ö, у, ү; лабланмаган унлилар – а, ä, ы, и (9, 7).

Агар Маҳмуд Кошғарий асаридаги «ишма:м» атамасини фақат «олд қатор» деб атасак, у ҳолда «ишма:м» атамасидан келиб чиқадиган лабланиш маъноси четда қолади. Ваҳоланки, Маҳмуд Кошғарий бу атама билан фақат лабланган унлиларга ишора қилган. Унинг олд қатор ёки орқа қатор унлига тегишли экани матнда келтирилган сўзлардан маълум. Маҳмуд Кошғарий олд қатор ва орқа қатор лабланган унлилар учун умумий қилиб «ишма:м» ёки «шамма» атамасини қўллагани учун бу атамаларни олд қатор деб тушуниш тўғри эмас. Лабланган унлиларнинг қатори уларнинг лабланиш даражасига боғлиқ. Масалан: кучли лабланган унли товуш «ў» олд қатор, кучсиз лабланган «о» эса орқа қатор унлиларига киради.

Маҳмуд Кошғарий энг орқа қатор лабланган унлисига изоҳ бермайди. Унинг лаблангани ёзувда акс этган. Лекин муаллиф лабланганлик белгиси ёзувда бир хил кўринишга эга бўлган, ammo талаффузда лабланиш даражасига кўра фарқ қиладиган унлилар иштирокидаги сўзларни бир-биридан фарқлаш лозим бўлгани учун унли товушнинг аввалгисига нисбатан лабланганлигини кўрсатиш мақсадида «ишма:м» ёки «би-шамма» атамасини қўллаган; бу сўздаги лабланган унлига кўра камроқ лабланган унлиси бўлган кейинги сўзга эса «ақалла шамматан минху» изоҳини қўллаб сўзлардаги лабланган унлилар талаффузига аниқлик киритган. Масалан:

أوت - النَّقْبُ فِي الْجِدَارِ وَالْخَشَبُ بِشِمَّةِ الْوَاوِ.

أوت - المَرارة. اقل شِمَّة منه. (134, 46)

Ут – ас-сақбу фи-л-жида:ри ва-л-хашаби би-шаммати-л-ва:ви.

Ўт – ал-мара:рату. Ақалла шамматан минху.

«Девор ёки ёғоч коваги» маъносини англатган «ўт» сўзидаги «ў» ва «аччиқлик» маъносини билдирган «от» сўзидаги «о» олд қатор лабланган унлилардир. Ҳар иккала ҳолда ҳам уларнинг лабланган унли экани таъкидланган. Лекин унлиларнинг кўтарилишдаги фарқига иккинчи сўздаги изоҳ орқали аниқлик киритилган. Яъни Маҳмуд Кошғарий лабланган унлиларнинг қатордаги фарқини лабланиш даражасини кўрсатиш йўли билан тушунтирган. Маҳмуд Кошғарийнинг бундай йўл тутишига сабаб араб тилида ўрта кўтарилишдаги унлилар йўқ, «ишма:м» атамаси талаффузда унлининг кўтарилишидаги фарқни ҳам ўз ичига олади. Масалан, «у» билан «о», «ў» билан «ё» орасидаги фарқни арабларга «йўғон, ингичка» тушунчалари билан англатиб бўлмайди. Чунки «о» билан «ё» ўрта кўтарилишдаги унлилардир. Бу хусусиятни лабланиш тушунчаси орқали тушунтириш мумкин. Чунки «у» билан «ў»га нисбатан «о» билан «ё» камроқ лабланган. Шунинг учун Маҳмуд Кошғарий бундай ҳолларда «ишмам» атамасидан моҳирона фойдаланган.

«Девону луғоти-т-турк» асарида «ишма:м» атамаси билан алоқадор бўлган сўзлар орасида фақат биргина «гўшт» маъносидаги «ят» (эт) сўзи юқоридаги мулоҳазалардан истиснодир. Бу сўзга «би-ишма:ми-л-алиф» деб изоҳ берилган, «я» эса лабланмаган унлидир. Фикримизча, бу ерда асарнинг асл нусхасида

«ишма:м» сўзи ўрнида «има:ла» сўзи бўлган бўлиши керак. Бу ҳол қўлёзмада жуда кўп учрайдиган хатгот томонидан йўл қўйилган турли хилдаги хатоликлардан бири бўлиши мумкин.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асаридаги «ишма:м» атамаси туркий тиллардаги лабланган унлиларга нисбатан айтилган ва «лабланган» деган маънони англатади.

3.6. Ҳаракатларга оид атамалар

Араб тилида حركة «ҳарака» атамаси ҳам фонетика, ҳам графикага оид атамалар. У фонетикада қисқа унли товушни англатади, ёзувда қисқа унли товушни англатиш учун ҳарф усти ва остига қўйиладиган белгини билдиради.

Бир неча ҳаракатга нисбатан унинг кўплик шакли حرکات «ҳарака:т» ишлатилади. Масалан:

باب أفعال في حرکاته – Ба:бу «афъал» фи: ҳарака:тиҳи (134,81:8).

Яъни «Турли ҳаракатлардаги афъал боби».

Маҳмуд Кошғарий бу атаманинг V боб аниқ даражадаги сифатдоши шакли متحرك «мутаҳаррик»ни ҳам кўп қўллаган. Бу ҳарфга нисбатан ишлатилади ва «ҳаракатли» деган маънони англатади. متحرك мутаҳаррик ساكن «са:кин» (ҳаракатсиз)нинг зидди.

Масалан:

هذه أبواب متحرك الحشو. (134,51:2)

Ҳазихи абва:бу-л-мутаҳаррики-л-ҳ ашви.

Яъни «Бу ўрта ҳарфи ҳаракатли [сўз] ларнинг боблари».

Араб тилида «ҳаракат» тушунчаси «а» қисқа унлисини ифодаловчи فتحة «фатҳа», «и» қисқа унлисини ифодаловчи كسرة «касра», «у» қисқа унлисини ифодаловчи ضمة «дамма» ва ундондан сўнг унли товуш йўқлигини билдирувчи سکون «суку:н» атамаларини ўз ичига олади.

Маҳмуд Кошғарий қисқа «а», «и», «у» унлиларини сўз билан ифодалоганда юқоридаги атамалар билан бирга шу сўзларнинг ўқидан ясалган феъл ва сифатдошлардан ҳамда уларга ўзак-

дош бўлган бошқа сўзлардан ҳам фойдаланади. «А» қисқа унли-
си учун فتح «фатҳун», نصب «насбун» атамалари каби تفتح «гафтахун»,
яъни «фатҳаланади», مفتوح «мафтуҳун», منصوب «мансубун», яъни
«фатҳаланган» атамаларини қўллайди. Масалан:

تمر – العرق في البدن و الغزيرة تقال "تمر" بفتح الميم. (134,302)

*Тамур – ал-ъирқу фи-л-бадани. Ва-л-ғуззиййату туқа:лу «та-
мар» би-фатхи-л-ми:ми.*

Яъни «Тамур – танадаги томир. Ўғузчада «м» фатҳа билан
«тамар» дейилади».

كنجك – الجيب و الغزيرة تفتح الجيم فتقول "كنجك". (134,399)

*Кўнчўк – ал-жайбу. Ва-л-ғуззиййату тафтаху ал-жи:му фа-
тақу:лу «кўнчўк».*

Яъни «Кўнчўк – чўнтак. ўғузлар «ч»ни фатҳалаштиради ва
«кўнчўк» дейдилар».

يقال "برماق". فالباء مفتوحة. (135,26)

...Йуқа:лу «барма:қ», фа-л-ба:’у мафтуҳатун.

Яъни «...бормоқ» дейдилар, «б» фатҳалашган».

و النصب احف الحركات. (134,302)

Ва ан-насбу ахаффу-л-ҳарака:ти.

Яъни «Насб» энг энгил ҳаракатдир».

...ان يكتب النصب الأوسط بزيادة الف في هجاء التركية. (134,339)

...ин йуктабу ал-мансубу-л-авсати би-зиййа:дати алиф фи
ҳижа:’и-т-туркиййати.

Яъни «Ўртаси «а» олган бўлса, турк ҳарфларида алиф қўши-
лади».

Маҳмуд Кошғарий «и» унлисини англатувчи كسر «касрун»
атамаси билан бирга مكسور «максу:рун» (مكسورة максу:ратун)
«касралашган», انكسرة «инкасара», تكسر «таксиру» «касра олган,
касра олади», كسرت «кусират» «касралангирди» атамаларини
қўллайди. Масалан:

"ينجو تزدي" ... فالتاء مكسورة... "تزار" بكسر التاء... "توماق" كذلك تكسر التاء.

(135,26)

«Йинжу: тизди:»... фа-т-та:’у максу:ратун... «тиза:р» би-касри-т-та:’и... «тизма:қ «ка-залика таксирү-т-та:’а.

Яъни «Йнжу тизди» «т» касраланган... «Тизар» «т» касра билан... «Тизмоқ» худди шундай «т» касра олган».

كسرت فازه – Кусират фа:’уху (134,127).

Яъни «Ф»си касралантирилган»

Махмуд Кошғарий ضَمَّ «даммун» атамаси қаторида رَفَعَ «рафъун», مضمومة «мадму:матун», مرفوع «марфу:ъун» «дам-малашган», ضَمَّتْ «даммат», انضَمَّتْ «индаммат» «дамма олган», تَرَفَّعَ «тарфаъу» «у» олади» атамаларидан фойдаланади. Масалан:

فَضَمَّتْ القاف في المصدر. (135,27). Фадаммат ал-қа:фу фи-л-мақдари.

Яъни «Масдарда «қ» дамма олган».

يكرم" انضَمَّت الباء.. (135,27).. Йукриму индаммат ал-йа:’у

Яъни «Йукриму» «й» дамма олган».

ثُرْدِي" إذا قام. فالتاء مرفوعة في الماضي... "ثُرُزُ" مضمومة التاء... "ثُرْمَاقُ". تَرَفَّعَ التاء

فيه. (135, 26)

«Турди: иза: қа:ма. Фа-т-та:’у марфу:ъатун фи-л-ма:ди:... «Турур» мадму:мату-т-та:’и... «Турма:қ» тарфаъу-т-та:’а фиҳи.

Яъни, «Турди» ўтган замонда «т» «у» олган... «Турур» «т» даммалашган... «Турмоқ», ундаги «т» «у» олади.

«Девону луғоти-т-турк»да سكون «суку:н» атамаси ҳам турли шаклларда қўлланган, яъни ساكن «са:кин (са:кина)» «сукун олган», مسكن «мусаккан (маскәна мусаккана)» «сукунланган», يسكن «йаскуну (таскуну)» «сукун олади», سكت «саканат» «сукун олди». Масалан:

يقال "يَقَعُدُ سَكَتَ القاف في الغاير. (135,27)

Йуқа:лу «йақъуду». Саканат ал-қа:фу фи-л-ға:бири.

Яъни «Йақъуду» дейилади. Келаси замонда «қ» «сукун олди».

و تقال "يَمْطُرُ" تسكن الميم فيه. (135,27)

Ва туқа:лу «йамтуру». Таскуну ал-ми:му фиҳи

Яъни «Йамтуру» дейилади. «М» сукун олади».

و قد يسكن اللام فيقال "قلق". (135,321)

Ва қад йасқуну ал-ла:му файуқа:лу «қилқ».

Яъни «л» сукун олади ва «қилқ» дейилади».

انقذت أبواب الساكن الحشو. (134,295)

Инқадат абва:бу-с-са:кини-л-ҳашви.

Яъни «Ўртаси ҳаракатсиз (сўзлар)нинг боблари тугади».

باب فَعْلًا مَسْكَنَةَ اللام الاولى. (134,127)

Ба:бу фаъалла: мусакканата-л-ла:ми-л-у:ла:

Яъни «Биринчи «л» ҳаракатсиз «фаъалла:» боби».

Маҳмуд Кошғарий ساكن «са:кин» атамасини кўп қўллаган. Бу атама араб тилшунослигида ҳам қўлланади. «Девону луғоти-т-турк»да «са:кин»нинг кўплиги واكن «сава:кин» ҳам ишлатилади:

و بعد ارغو تقولون "بالتق" بثلاث سواكن. (134,317)

Ва баъди аргу: тақу:лу:на «балқ» бисала:си сава:кина.

Яъни «Аргуларнинг айримлари учта са:кин билан «балқ» дейдилар.

Маҳмуд Кошғарий ҳаракат билан боғлиқ умумий ва туркий тилшунослик учун муҳим бўлган бир фикрни баён қилади. Бу туркий имлода ҳаракатларнинг, яъни қисқа унлиларнинг ҳарф билан ифодаланишидир. Маҳмуд Кошғарий турк ёзувида фатҳа алиф билан, дамма ва:в билан, касра йа:’ ҳарфи билан ифодаланади дейди (Ф,46; 58,49).

3.7. «Сифат» ва «масдар» атамалари

«Девону луғоти-т-турк»да صفة «сифа» («сифат») атамаси кенг маънода қўлланиб, туркий сифатдошларга нисбатан ҳам ишлатилган. Маҳмуд Кошғарий «сифат» деб атаган *бардачи* (борувчи), *кәлдәчи* (келувчи); *бараған* (борадиган), *кәләгән* (келадиган); *барысақ* (боришга интилувчи), *кәлигсәк* (келишга интилувчи); *барғулук* (бориши лозим бўлган), *кәлүлүк* (келиши лозим бўлган); *барығлы* (бормоқчи бўлган), *кәлигли* (келмоқчи бўлган) шаклидаги феъл формаларини замонавий туркшунослар «сифатдош» деб атайдилар (134,24-25).

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида масдарлар ҳақида қуйидаги маълумотларни беради:

«Масдарлар икки хилдир. Биринчи: туб масдар. Бу хил масдарлар феъллар бўлимида ўтган замон, келаси замон феъллари билан баробар кўрсатилди. Иккинчи: аслида масдар бўлмай, бирор сўз қўшиш билан ясалган масдарлардир. Бу хил масдарлардан ҳол маъноси ҳам англашилади. Буларни мен бермайман, фақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатаман.

Барды, бары, бармак, калди, калир, калмак. Булар туб масдарлардир. *Маниң барғым болса, маңа тушғыл* – борадиган вақтимда менга учра, деганда *барғым* – ясама масдар. *Кайик калиги болса оқта* – кийик келар вақтида от, жумласидаги *калиг* – ясама масдар. *Таз калиги боркчига* – калнинг келиш ери дўппифуруш дўконидир, деган мақолдаги *калиги* сўзи ҳам шундайдир. Бу хил масдарлар қаттиқ ўзакли сўзларга *ғ, қ* орттириб тузилади. *Барығ барды* – у боришда қаттиқ ҳаракат билан борди, *ол қулын уруғ урди* – у қулини қаттиқ уриш билан урди, демакдир. Бу гаплардаги *барығ, уруғ* сўзлари ясама масдарлардир. *Қ* ҳарфи ҳам, *к* ҳарфи ҳам ҳар вақт изофа ҳарфи ҳисобланадиган (аниқловчига орттириладиган) *й* ҳарфи билан бирликда қўлланади. Булар *ғ* га ўхшаш ёлғиз ўзи қўлланмайди. *Аның йоруқи нәтәк* – унинг юриши қандай, деган гапта *йоруқи* сўзидаги *қ ғ* ўрнига алмашгандир.

Юмшоқ, яъни таркибида *к* бўлган сўзларда ясама масдар *к* қўшиб ясалади (134, 62-63).

Ани соқук сокти – уни қаттиқ сўкти. *Ол қулын тәпик тәнди* – у қулни қаттиқ тепкилади гапларидаги *соқук, тәпик* сўзлари *к* қўшиб ясалган масдардир. Бу хил таркиблардаги масдарларда таъкид, пухталаш мазмуни ифодаланади» (134, 63).

Демак, «Девону луғоти-т-турк»да «сифат» атамаси туркий сифатлар ва сифатдошлар, «масдар» атамаси эса ҳаракат номи учун қўлланган.

3.8. «Ҳарф» атамаси

Араб тилшунослигида *حرف* «*арф*» (кўп. *حروف* ҳуруф:ф, *أحرف* аҳруф) деганда нутқ товуши ва товушнинг ёзувдаги белгиси ҳамда ёрдамчи сўз, яъни кўмакчи, боғловчи ва юкламалар тушунилади.

Маҳмуд Кошғарий туркий қўшимчаларни زيادات «зийа:да:т» (ортгирмалар) дейди ва уларнинг ҳар бирини ҳарф номи билан атайди. Масалан: асарда феълдан от ясовчи қўшимчалар қаторига кирувчи «-а» (ув= – увоқ қилмоқ; ува – қанд увоғи солинган таом) «алиф», «-т» (кәз= – киймак: кәзут – кийим) «та:’», «-ч» (ком=: комач) «жим», «-ш» (бил=: билиш) «шин», «=:ф» (қуры=: қорсығ) «ғайн» деб номланган.

Араб тилида мавжуд бўлмаган товушларни Маҳмуд Кошғарий қуйидагича атайди:

п – الباء الصلبة *алба:’у-с-с-улба* – қаттиқ, яъни жарангсиз ба:’;

ж – الشين و الزاء و مخرجي الزاء المتوآدة بين مخرجي الزاء و الشين *аз-за:’у-л-мутаваллида байна махражаййи-з-за:’ ва-ш-ши:н* – за:’ ва ши:н махражлари орасидан чиқадиган за:’;

г – الكاف الركيكة *ал-ка:фу-р-раки:ка* – юмшоқ, яъни жарангли ка:ф;

нг (н) – كاف الغنة *ка:фу-л-ғунна* – бурун ка:фи.

«Ҳарф» атамасининг «Девону луғоти-т-турк»да морфологик бирликларга нисбатан ишлатилиш ҳоллари ҳам диққатга сазовордир. Маҳмуд Кошғарий ҳарф туркумига кўмакчи, боғловчи, юклама, қўшимча ҳамда ундов ва сўроқ билдирувчи сўзларни киритган. Бу маънодаги «ҳарф» атамасининг асли *حرف المعنى* «*ҳарфу-л-маъна*» бўлиб, тилшунослар уни қисқартириб ҳарф тарзида ишлатадилар, Маҳмуд Кошғарий туркий ҳарфларни бир қанча турларга бўлиб, уларни аниқловчиси билан атайди. Қуйидагилар шулар жумласидандир:

حرف تأكيد و مبالغة – таъкид ва муболаға кўмакчиси

масалан:

كذ – حرف تأكيد و مبالغة في وصف الشيء (134,270).

Кад – ... *Ҳарфу таъки:д ва муба:лаға фи ва:с фи-ш-шай’и*.

Таржимаси: *кад* – ... Нарсаларни тасвирлашдаги таъкид ва муболаға кўмакчиси.

حرف إنكار – инкор юкламаси

масалан:

أؤ – ياشباع الالف. حرف إنكار لأمر الأمر (134,43).

Ав – би-ишба:ъи-л-алиф. Ҳарфу инка:р ли-амри-л-а:мири.

Таржимаси: *ав* – «ишба:ъ"ли «а». Бугорувчи буйруғини инкор қилиш маъносидаги юклама.

حرف تحتن وتعطف – меҳрибонлик ва ҳамдардликни билдирувчи

ёрдამчи сўз,

масалан:

أَلِحْ – حرف تحتن وتعطف على البنين. يقال منه "العجم" اي بُنيّ (134,53).

Улыч – ҳарфу таҳаннун ва табаттуф ʔала-л-л-бани:на йуқа:лу минҳу «улычым» ай бунаййа.

Таржимаси: *улыч* – ўғилларга меҳрибонлик ва ҳамдардлик билдирувчи ундов. «Уличим», яъни «ўғилчам» дейилади.

حرف تألم – ачинишни билдирувчи кўмакчи

масалан:

أَفَا – حرف تألم. جملة قول العرب واويلي (134,83).

Ава – ҳарфу та'аллум би-манзилати қавли-л-ъараби ва:вайли:

Таржимаси: *ава* – ачинишни билдирувчи ундов. Араб тилидаги «вовайло» (эй воҳ) сингари.

حرف شك – шубҳа юкламаси

масалан:

أَرْكِي – حرف شك. يقال منه "أل كلرمو أركي" معناه يحضر هو ام لا (134,121).

Ўрки – ҳарфу шакк йуқа:лу минҳу «ул кәлирмү әрки» маъна:ҳу йаҳдуру ҳува ам ла:.

Таржимаси: *әрки* – шубҳа юкламаси. «Ул кәлирмү әрки» дейилади, маъноси «У келармикан».

حرف إستفهام – сўроқ юкламаси

масалан:

تَنَكُّ – حرف إستفهام. و معناه "كيف" يقال منه "تَنَكُّ سَنَ" اي كيف أنت؟

(134,328)

Нәтәк – ҳарфу истифҳа:м ва маъна:ҳу «кайфа» йуқа:лу минҳу «нәтәк сән» ай кайфа анта?

Таржимаси: *нәтәк* – сўроқ юкламаси. Маъноси «қандай?» «Нәтәк сән» дейилади, яъни «Қандайсан?»

حرف تعجيل – Тезлатиш юкламаси

масалан:

شَبُّ – حرف تعجيل. كقول العرب "هلا". يقال منه "شَبُّ كُلِّ" اي اسرع في العجيء.
(134,268)

Шаб – ҳарфу таъжи:л ка-қавли-л-ъараби «ҳаллан» йуқа:лу минху «шаб къл» ай асриъ фи-л-мажи: 'и.

Таржимаси: *шап* – тезлаштириш юкламаси. Арабларнинг «ҳаллан» дегани каби. «*Шап къл*», яъни «тез кел» дейилади.

Маҳмуд Кошгарий ёрдамчи сўз маъносидаги «ҳарф» атама-сини жуда кўп қўллаган. Жумладан, қуйидаги сўзларга нисбатан ҳам шу атама ишлатилган:

аб – жуда, *ол-ол* – тур-тур (эшакни турғизишда айтилади; *уш* – шундай; *уш* – ҳозир; *ош-ош* – ўш-ўш (хўкизни сув ичишга ундашда ишлатиладиган ундов); *оқ* – ҳақиқатан (ҳолатни билдирувчи юклама); *ул* – у (III шахс кишилик олмоши); *ул* – у (кўрсатиш олмоши); *ол* – ҳақиқатан (исм ва феъллардан кейин кесимликни билдиради); *аа* – а-а (лол қолишни ифодаловчи ундов); *ова* – ҳа, лаббай (чақирганга жавоб); *аң* – инкор маъносидаги ўғузча ундов; *āvāt* – «ҳа» маъносидаги ундов; *учун* – учун; *бгчын* – орасида; *илāl* – ҳа, албатта (ҳоқонча); *ала:* – секин (ундов сўз); *ārki:* – иккиланиш, шубҳани билдиради; *ōtnū* – қарзга; *ашну:* – олдин, илгари; *абаң* – агар, агарда; *оңи:* – бошқа; *аба:ли:* – гердайишни, мамнунликни ифодалайди; *азин* – бошқа, бўлак (чигилча); *аңар* – унга; *ōнин* – бошқа; *ўстўн* – уст, баланд; *астын*, *алтын* – ост, қуйи; *акру:* – секин; *ōңдўн* – тўғридан, олдиндан; *анда:г* – шундай; *āmди:* – ҳозир; *анда:* – у ерда; *айру:* – бошқа, йўқ, эса, бўлмаса; *асра:* – қуйи, ост; *таб* – етарли маъносидаги юклама; *заб-заб* – тез (ундов); *шаб* – тез, дарров (ундов); *қоб* – жуда; *мат* – шундай; *қач* – қанча; *чақ* – худди, айнан; *зақ-зақ* – қўчқорни сузишга ундашда ишлатиладиган ундов; *чик* – чикка; *кōм* – кўм-(кўк); *ким* – ким; *бāн*, *мāн* – мен; *сāн* – сен; *кāрāк* – керак, маъкул; *нāтāк* – қандай, қалай; *нāчўк*, *нāлāк* – нега, нима учун; *қачан* – қачон; *йāмāt* (*āmāt*) – хўп, майли; *йана:* – яна; *та:ҳ-та:ҳ* – лочинни чақиритиш учун ишлатиладиган ундов; *чу:ҳ-чу:ҳ* – отни юргизиш учун айтиладиган ундов; *ма:ҳ* – «ма, ол» маъносидаги ундов; *йа:ҳ* – хўп, шундай; *ҳа*, *да:ҳ*, *за:ҳ* – йўқ, эмас (арғуча); *кнйā:* – гина (кичрайитириш маъносини англатувчи юклама); *ти:зи:н* – вақтида; *қайда* – қаерда; *-ча:* – шунча, каби, -дек

маъносини англатувчи юклама; *чў:* -буйруқ ва инкорни таъкидловчи юклама; *са:* – сен; *шў:*, *чў:* – бўлишли ва бўлишсиз феъл буйруқлари охирига қўшилиб, буйруқ маъносини кучайтиради; -*ғу:* - буйруқ феълларга қўшилиб макон, замон, асбоб-анжом исмлари ҳосил қилинади; -*қа:* – -қа, (-гä); *қи:* – эй (ундов); -*кә:* – -ка (-га); -*ма:* – ма («ол») маъносида); *мә:* – -ма (буйруқ феълига қўшилиб бўлишсиз буйруқ ясади); -*му:* – -ми (сўроқ юкламаси); *нә:*; *нў:* – нима ва ҳ.к.

Демак, Маҳмуд Кошғарий «ҳарф» атамасини араб тилшунослари каби нутқ товуши, унинг ёзувдаги белгиси ҳамда ёрдамчи сўзларга нисбатан қўллаган.

3.9. Изоҳ талаб қилмайдиган атамалар

Қуйида «Девону луғоти-т-турк»даги изоҳ талаб қилмайдиган лингвистик атамалар келтирилган:

إبدال *'ибда:л* (товуш алмашуви); إختلاف *'ихтила:ф* (фарқлар); أخير *'ахи:р* (сўзнинг охириги ҳарфи); أختف *'ахаффу* (энг енгил); إدغام *'ид-ға:м* (ассимиляция); استفهام *'истифҳа:м* (сўроқ); إستقبال *'истиқба:л* (келаси замон); اسم *'исм* (исм); اسم جمع *'исму жамъ* (кўплик); اسم محض *'исмун маҳдун* (соф исм, яъни от); أسماء لآلة *'асма:у ли-а:лат* (асбоб-анжом номлари); أسماء الأماكن *'асма:у-л-ама:кин* (жой номлари); أسماء الزمان و المكان *'асма:у-з-зама:н ва-л-мака:н* (вақт ва жой номлари); أسماء المواضع *'асма:у-л-мава:дий* (жойлар номлари); اشتقاق *'иштиқа:қ* (сўз ясалиши); أصل *'аҷл* (ўзак); إضداد *'идда:д* (қарама-қарши маъноли сўз); إعراب *'иъра:б* (турланиш); إقامة *'иқа:ма* (инп-ҳаракатнинг бажарилиши); إحقاق *'идҳа:қ* (қўшимча қўшиш); أمانة *'ама:ра* (белги, кўрсаткич); أمر *'амр* (буйруқ); أمر الواحد *'амру-л-вахид* (бирлик кўрсаткичи); إنضمام *'индamma* (дамма олмоқ); إنقلب *'инқалаба* (товуш алмашмоқ); أوائل *'ава:илу* (сўзнинг биринчи ҳарфи); أواخر *'ава:хиру* (сўз охири); تأنيث *'бадал* (товуш алмашуви); بناء *'бина:у* (сўз ясалиши);

та'ни:с (муаннас); تبديل табди:л (товуш алмашуви); تبع табъ (тобе сўз); تثنية тасниййа (иккилик); تذكير тазки:р (музаккар; تشديد ташди:д (товуш иккиланиши); تصريف таъри:ф (туслаш); تصغير таъги:р (кичрайтириш маъноси); تضعيف таъъи:ф (ундошнинг иккиланиши); تفاعل тафа:ъул (иккидан ортиқ шахслар орасидаги иш-ҳаракатни ўз ичига олган биргалик даража); تفرد туффраду (бирликда келган); ثلاثي сула:сий (учлик); ثنائي суна:ий (иккилик); جحد жаҳд (инкор); جعل жаъала (товушни бошқасига айлантирмак); جعل жуъила (бошқа товушга айланмок); جعلية чигилиййа (чигилча); جمع жамъ (кўплик); حذف ҳазф (ёзувда ҳарфнинг тушиб қолиши); حذف ҳузифа (тушириб қолдирмок); حرف ҳарф (товуш, ҳарф; ёрдамчи сўзлар); حرف استفهام ҳарфу 'истифҳа:м (сўроқ юкламаси); حرف استقبال ҳарфу 'истиқба:л (келаси замон кўрсаткичи); حرف إنكار ҳарфу 'инка:р (инкор юкламаси); حرف الأصل ҳарфу-л-'аъли (ўзак ҳарф); حرف تأكيد ҳарфу та'ки:д (таъкид юкламаси); حرف تألم ҳарфу та'аллум (ҳамдардликни билдирувчи сўз); حرف تعطف و تحن ҳарфу таҳаннун ва таъаттуф (меҳрибонлик ва ҳамдардликни билдирувчи сўз); حرف تعجيل ҳарфу таъжи:л (тезлатиш маъносидаги сўз); حرف تشبيه ҳарфу ташби:ҳ (қиёслаш маъносидаги сўз); حرف شك ҳарфу шакк (шубҳа юкламаси); حرف عطف ҳарфу баъф (боғловчи); حرف مبالغة ҳарфу муба:лаға (муболаға юкламаси); حرف النهي ҳарфу-н-наҳйи (инкор юкламаси); حروف المدّ ҳуру:фу-л-мадд (чўзиқ унлилар); حروف اللين ҳуруфу-л-лайн (у: ва и: товушлари); حروف المعاني ҳуру:фу-л-маъа:ний (аффикслар); حركة ҳарака (ҳаракат); حشو ҳашв (сўз ўртасидаги ҳарф); حكم ҳукм

(буйрук); *خط* *хатт* (ёзув); *خفة* *хиффа* (енгиллаштириш); *خاصي* *хума:сий* (бешлик); *دوام* *дава:м* (иш-ҳаракатнинг давомлилиги); *رباعي* *руба:ъий* (тўртлик); *رفع* *рафъ* (даммалашган); *رك* *рикк* (жарангли); *ركة* *рикка* (жарангли); *ريك* *раки:к* (жарангли); *ركيكة* *раки:ка* (жарангли); *زيادة* *зий:да* (орттирма); *سالم* *саллим* (тўғри сўзлар); *ساكن* *са:кин* (сукун олган ҳарф); *سپاعي* *субаъий* (еттилик); *سداسي* *суда:сий* (олтилик); *سطر* *сатр* (қатор); *سغدي* *суғдий* (суғдча); *سكن* *сакана* (сукуншамок); *سكن* *суккина* (сукун олмок); *سنة* *симма* (кўрсаткич); *شاذ* *шазз* (кам учрайдиган); *صحيح* *сахих* (тўғри); *صرف* *сарф* (морфология); *صفة* *сифа* (сифат, сифатдош); *صلة* *сила* (боғловчи); *صلاة* *сула:ба* (жарангсиз); *صلية* *сулба* (жарангсиз); *صيغة* *си:ға* (сўз формаси); *ضمة* *дамма* (дамма); *طرح* *тарх* (ҳарфнинг тушиб қолиши); *طرح* *туриҳат* (туширилди); *عدد* *ъадад* (сон); *عدى* *ъадда:* (феълни ўтимли қилмок) 1,195; *عدى* *ъуддийа* (ўтимли бўлмок); *عربي* *ъарабий* (арабча); *عطف* *ъатф* (боғловчи); *علّة* *ълла* (қоида, изох); *علامة* *ъала:ма* (белги); *غابر* *ға:бир* (ўтган замон); *غائب* *ға:'иб* (III шахс бирлик); *غزّي* *ғуззий* (ўғузча); *غنة* *ғунна* (назал); *فارسي* *фа:рисий* (форсча); *فاعل* *фа:ъл* (ижрочи, аниқ даража сифатдоши); *فتح* *фатх* (фатҳа); *فتح* *футиха* (фатҳа олмок); *فعل* *фиъл*, кўплиги *أفعال* *афъ:л*, *قرلقي* *қарлуқий* (қарлуқча); *القصد و التمني* *ал-қасду ва-т-таманна:* (истак ва интилиш маъносидаги сўз); *كتابة* *кита:ба* (ёзув); *كسر* *каср* (касра); *كسر* *кусира* (касралантирди); *كلام* *кала:м* (нутқ); *كيفية* *кайфиййа* (сўз шакллари); *لازم* *ла:зим*, кўплиги *لوازم* *лава:зим* (ўтимсиз феъл); *لزوج* *лузу:м* (ўтимсиз феъл); *لسان* *лиса:н*, кўплиги *السن* *алсину* (тил); *لغة*

луға (сўз; тил); *لفظ* *лафз* (сўзнинг товуш жиҳати); *لافي:ف* *лафи:ф* (ўзагида иккита бўш ҳарфи бўлган сўз); *لاين* *лайн* (*у:* ва *и:* товушлари); *ماض* *ма:дин* (ўтган замон); *مبادل* *муба:дал* (бир товушнинг бошқасига ўзгариши); *مبارات* *муба:ра:т* (мусобақалашмоқ маъноси); *مبالغة* *муба:лаға* (муболаға маъноси); *مبني* *мабний* (туб); *مبادي الكلم* *муба:дийу-л-калим* (сўзнинг боши); *متعد* *мутаъаддин* (ўтимли феъл); *متاخر* *мута'аххир* (охирги ҳарф); *متحرك* *мутаҳаррик* (ҳаракат олган); *متوسط* *матавассит* (ўрта ҳарф); *مثال* *мис:ал* (*в* ва *й* ҳарфлари билан бошланган сўзлар); *مثقل* *мусаққал* (ўрта ҳарфи иккиланган сўзлар); *مجرد* *мужаррад* (содда сўзлар); *مجهول* *мажҳул* (мажҳул даража); *مخاطب* *муха:таб* (II шахс бирлик); *محرک* *муҳаррак* (ҳаракатланган); *مخبر* *мухбир* (дарак билдирувчи феъл); *مخرج* *маҳраж* (талаффуз ўрни ва талаффуз усули); *مد* *мадд* (унлиларнинг чўзиқлиги ва чўзиқлик билдирувчи ҳарф ва белги); *مدغم* *мудғам* (ассимиляциялашган); *مذکر* *музаккар* (музаккар); *مرفوع* *марфу:ъ* (даммалашган); *مركب* *мураккаб* (бириккан, боғланган); *مزدوج* *муздаваж* (жуфт сўзлар); *مساجل* *муса:жал* (тортишув маъноси); *مستعار* *мустаъ:р* (кўчма маъно); *مستقبل* *муस्ताқбал* (келаси замон); *مستقن* *мусаккан* (сукунлашган); *مشق* *муштаққ* (ясалган); *مشدّد* *мушаддад* (товушнинг иккиланиши); *مصدر* *маъдар*, кўплиги *مصادر* *маъа:дир* (ҳаракат номи); *مضاعف* *муд:ъаф* (икки ундоши бир хил сўзлар); *مضاف* *муд:а:ф* (изофа бўлагидаги аниқланмиш); *مضموم* *мадму:м* (даммалашган); *مضي* *мудий* (ўтган замон); *مطوي* *маъвий* (икки ҳарфи алиф, ва:в ёки йа:ʼ бўлган сўзлар); *معتل* *муъталл* (охири бўш ҳарф бўлган сўзлар); *معجمة* *муъжама* (нуқтали); *مفاعل* *муфа:ъал* (III боб мажҳул

сифатдоши); *مفتوح* мафтуҳ (фатҳаланган); *مفعول* мафъул (мажхул даража сифатдоши); *مكسور* максур (касраланган); *منصوب* маъсуб (фатҳаланган); *منقوص* манкуъ (ўртасида алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бўлган сўзлар); *منهاج* минҳаж (усул); *منوال* минвал (усул); *موحد* муваҳҳад (бирликда қўлланувчи); *مؤنث* му’аннас (муаннас); *موصوف* маъсуф (аниқланмиш); *نداء* нида:’ (ундов); *نسق* насақ (боғловчи); *نصب* наъб (ўзак ёки негиз охиридаги «а» унлиси); *نفس* нафс (шахс); *نفي* наҳй (инкор); *همزة* ҳамза (ҳамза); *الواحد* ал-вахид (бирлик); *واجب* ва:жиб (ўтган замон феъли); *واو النسق* ва:ву-насақи («ва» боғловчиси).

Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик атамалари юзасидан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

- «Девону луғоти-т-турк» араб тилини биладиганларга ёзилгани учун унда арабча атамалардан фойдаланилган.

- Муаллиф туркий тил бирликларини ва туркий тилларга хос ҳодисаларни аташда ижодкорлик қилиб, араб атамаларига ё туркий маъно берган, ё сифат бериб туркийлаштирган ва баъзи ҳолларда эса муайян тушунчаларни ифодалаш учун янги атамалар яратган.

- Маҳмуд Кошғарийнинг баъзи атамаларини «Девону луғоти-т-турк» таржимонлари айрим ўринларда аниқ таржима қилмаганлар. «Луға», «ишба:ъ», «ишма:м», «има:ла» шундай атамалардандир.

IV БОБ. «Девону луғоти-т-турк»даги сўз моддалари

4.1. Сўз моддаларининг таркиби

Бугунги ўзбек лексикографиясида рус тилидаги «статья» сўзи «мақола» тарзида қўлланмоқда. Бу ҳол замонавий луғатлар учун маъқул бўлиши мумкин. Аммо Маҳмуд Кошғарийга нисбатан шарқ лексикографиясида қабул қилинган «модда» сўзини ишлатиш ўринлидир. Маҳмуд Кошғарий ўз луғатида нафақат туркий сўзлар, балки туркий халқларнинг маданияти ва маънавияти ҳақида ҳам маълумот беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шунга кўра, «Девону луғоти-т-турк»даги сўз моддалари оддий луғатлардагига нисбатан бой ва ранг-барангдир.

«Девону луғоти-т-турк»даги сўз моддаларининг тартиби куйидаги кўринишларга эга:

1. Туркий бош сўз + арабча таржима. Мисоллар:

ИГ ал-калбу (Ф, 15a) *ات الكلب*

ОҚ ас-саҳму (Ф,16a) *أق السهم*

УМ ас-сара:ви:лу (Ф,16a) *أم السراويل*

ОРТ ал-ҳари:қу (Ф,17a) *أرت الحريق*

ИГ ал-мараду (Ф,18a) *ايك المرض*

УН ад-дақи:қу (Ф,18б) *اون الدقيق*

Изоҳ: *ал-калбу* – ит; *ас-саҳму* – ўқ; *ас-сара:ви:лу* – шим; *ал-ҳари:қу* – ёнғин; *ал-мараду* – касаллик, дард; *ад-дақи:қу* – ун.

2. Туркий бош сўз + арабча таржима ёки изоҳ ёхуд ҳам таржима, ҳам изоҳ + мисол (оддий гап, мақол, шеър). Мисоллар:

(Ф,15a) *أت السمّ يقال منه بك انكار ات يردى اي سقاه الامير السمّ.*

ОТ ас-самму йуқа:лу минху *бāg аңар от бāрди* ай сақа:ҳу ал-ами:ру-с-самма.

Изоҳ: *ас-самму* – заҳар; *йуқа:лу* – айгилади; *бāg* – бек; *аңар* – унга; *от* – заҳар; *сақа:ҳу* – унга берди.

أس النسرو و قال كلدي منكا تات ايديم امدي يات. قشقا بلب ات. سني تلات اس بري.

(Ф,15б) *يقول جاءني كافر ايغري فقتلته فجعلته جزرا للنسور.*

УС ан-насру ва қа:ла:

кālди маңа тат

айдым аьмди йат
кушқа болуб аьт
саьни тилар ус бори

йаку:лу жа:’ани: ка:фирун уйгуриййун фа-қаталтуху фа-жаьбалтуху жазаран ли-н-нусу:р.

Изоҳ: *ан-насру* – бургут; *қа:ла:* – деди (яьни шоир шундай деган); *каьлди* – келди; *маьга* – менга; *тат* – номусулмон; *аьт* – эт, яьни гўшт; *йаку:лу* – айтади (шеърда шоир); *жа:’ани:* – менга келди; *ка:фирун уйгуриййун* – бир кофир уйгур; *фа* – «ва»нинг маънодоши; *қаталтуху* – уни ўлдирдим; *жаьбалтуху жазаран* – уни ем қилдим; *ли-н-нусу:р* – бургутларга.

اشج القدر و فيه المثل اشج ايور توم التون قمج ايور من قيدا من معناه ان القدر تزعم أن

اسفلها ذهب فتقول المعرفة اين انا. يضرب هذا فيمن يصف عند من يعرفه. (Ф, 196)

АШЫЧ ал-қидру ва фиҳи-л-масал:

ашыч айур тубим алтун қамыч айур маьн қандамаьн. Маъна:ху: инна-л-қидру тазьуму анна асфалуҳа: з ахабун фа-таку:лу-л-миғрафату айна ана. Йудрабу ҳаза: фи-ман йаьслафу ьинда ман йаьрифуху. (Ф, 196)

Изоҳ: *ал-қидру* – қозон; *фиҳи-л-масал* – у ҳақда масал; *ашыч* – қозон; *айур* – айтар; *алтун* – олтин; *қамыч* – чўмич; *қандаман* – қаердаман; *Маъна:ху* – маъноси; *тазьуму анна* – таъкидладики; *асфалуҳа:* – у (қозон)нинг туби; *з ахабун* – олтин; *таку:лу* – айтади; *ал-миғрафату* – чўмич; *айна* – қаерда; *ана:* – мен; *йудрабу* – келтирилади; *фи-ман* – у (одам) ҳақида; *йаьслафу* – мақтанADI; *ьинда* – олдида; *ман йаьрифуху* – уни биладиган.

3. Туркий бош сўз + таржима ёки изоҳ + бош сўзни ўз ичига олган бирикма. Мисол:

اج باطن كل شيء و منه يقال للوشاح اج قريعى منطقة في الباطن ويقال للسراج سوز

اي كلام في باطن اج ات اللحم الرقيق الملتصق بالكبد. (Ф, 156)

ИЧ ба:тину кулли шай’ин ва минху йуқа:лу ли-л-виша:ҳ *ич қур* йаьни: минтақатун фи-л-ба:тин ва йуқа:лу ли-с-сирр *ич соз* ай кала:м фи ба:тин, *ич аьт* ал-лаҳму-р-рақи:ку-л- мултақику бил-кабид.

Изоҳ: *ба:тину* – ич; *кулли шай’ин* – ҳар бир нарсанинг; *йуқа:лу* – айтилади; *ли* – учун; *виша:ҳ* – белбоғ; *ич қур* – ич бел-

боғ; *йаъни* – яъни; *минтақату* – жой; *фи* – даги; *сирр* – сир; *ич сўз* – ич (кўнги)даги сўз (гап); *ай* – яъни; *кала:м* – гап; *ал-лаҳму* – гўшт; *ар-рақи:ку* – нозик; *ал-мулғасику* – ёпишиб турадиган; *би* – билан; *кабид* – жигар.

4. Туркий бош сўз + арабча таржима ёки изоҳ + этимология. Масалан:

تول- الطبل الذى يضرب به للباى فى الصيد. واحسبه مأخوذاً من العربية. فقلبت الطاء تاء لقرب مخرج احدهما من الآخر. كما يقال فى العربية غلط و غلت. و قَطَرُو قتر(136,123).

ТАВУ(И)Л* аттаблу-л-лази йудрабу биҳи ли-л-ба:зи: фи-с-сайд. ва аҳсибуху ма'ху:зан мина-л-ъарабиййа. Фа-қулибати-т-та:’у та:’ан ли-қурби махражи аҳадихима: мина-л-а:хар ка-ма: йуқа:лу фи-л-ъарабиййати *ғалитта* ва *ғалита* ва *қаттара* ва *қаттара*.

Таржимаси: овда лочин учун уриладиган довул. Мен буни арабчадан олинган деб ҳисоблайман. Бирининг махражи иккинчисига яқинлигидан «т» «т»га айланган, арабчадаги *ғалитта* ва *ғалита*, *қаттара* ва *қаттара* каби.

5. Туркий бош сўз + таржима ёки изоҳ ёки ҳар иккиси + ҳикмат, ривоят ёки тарихий маълумот. Мисоллар:

يشن – البرق. يقال فى حكمة الترك "كمنك بلا قاش بلسا يشن يقماس" معناه من كان معه قاش و هى حجارة بيضاء صافية يتحتم بما لا يضره البرق لان طبعها كذلك فانها اذا لقت بكرباس فى النار لا تحترق و الكرياس. هذا مجرب. و اذا عطش الرجل فاخذها فى فمه تكسر ضارة العطش. (136,16)

ЙАШИН ал-барқу. Йуқа:лу фи-ҳикмати-т-турки «*КИМНИҶ била қаш болса, йашин йақмас*». Маъна:ху ман ка:на маъаху қаш ва ҳийа ҳижа:ратун байда:’у Ҷа:фийатун йатаҳаттаму би-ҳа: ла: йадурруху ал-барқу ли-анна табъаҳа: казалика фаиннаҳа: иза: луффат би-кирба:син фи-н-на:ри ла: таҳтариқу ва-л-кирба:су. Ҳаза мужаррабун. Ва иза: ьатиша-р-ражулу фа-ахазаҳа фи-фа-миҳи таксиру да:ррату-л-ъаташи.

* Бу сўздаги *у* ҳарфи ҳам дамма, ҳам касра билан ҳаракатланган.

Таржимаси: Яшин. Турк ҳикматида айтилади: кимнинг ёнида оқ тош (нефрит) бўлса, яшин урмайди. Маъноси: ким қаш, соф оқ тош, олиб юрса, ўшани яшин урмайди, чунки унинг табиати шундай ва агар у пахтадан тўқилган юпқа матога ўралиб, оловда бўлса, оқ тош ёнмайди. Бу текширилган. Агар одам чанқаса ва уни (нефритни) оғзига солса, ташналикнинг зарарини кесади.

Яна бир мисол:

أُيغُر اسْم وِلَايَةِ وَ هِيَ حَمْسٌ مَدَايِنٌ بَنَاهَا ذُو الْقَرْنَيْنِ حِينَ صَالَحَ مَلِكُ التُّرْكِ أَخْبَرَنِي نِظَامُ الدِّينِ إِسْرَافِيلَ طَغَانُ تَكِينِ بْنِ مُحَمَّدٍ جَعَرَ طَنْقًا خَانَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ لَمَّا وَصَلَ ذُو الْقَرْنَيْنِ قَرْبَ وِلَايَةِ أَيْرِغِيثَ إِلَيْهِ خَاقَانُ التُّرْكِ أَرْبَعَةَ أَلْفِ رَجُلٍ وَ اجْتَنَحَ قَلَانِسَهْمَ كَاجْنَحَةِ الشَّوَاهِينِ وَ كَانُوا يَرْمُونَ النَّبْلَ خَلْفًا كَمَا يَرْمُونَ قَدَامًا فَتَعَجَّبَ مِنْهُمْ ذُو الْقَرْنَيْنِ فَقَالَ أَيَّنَانُ خَدَّ خَرْنَدَ أَيِّ هَوْلَاءَ اسْتَبَدَّ وَ بِمَا أَكَلَهُمْ لَا يَحْتَاجُونَ إِلَى طَعَامٍ أَحَدٌ لَأَتَهُمْ لَا يَنْفَلِتُ الصَّيْدَ فَيَأْكُلُونَهُ مَتَى مَا أَرَادُوا فَسَمَّيْتُ الْوِلَايَةَ خَدَّخَرًا ثُمَّ قَلْبَتِ الْخَاءَ الْفَا وَ كَذَلِكَ يَفْعَلُ بِحُرُوفِ الْخَلْقِ تَبْدِيلَ بَعْضِهَا مِنْ بَعْضٍ خِصُوصًا الْخَاءَ بِالْأَلْفِ وَ الْأَلْفَ بِالْخَاءِ قَالَ مُحَمَّدٌ صَاحِبُ الْكِتَابِ وَ لِهَذَا الْمَعْنَى كَانَ آبَاؤُنَا الْأَمْرَاءَ يَسْمَوْنَ حَمِيرَ وَ الْغَزِيَةَ مَا قَدَرُوا أَنْ يَقُولُوا أَمِيرَ فَقَالُوا حَمِيرٌ... (Ф,336-35а)

УЙГУР исму вила:йатин ва ҳийа хамсу мада:ина бана:ҳа: 3у:-л-қарнайн ҳи:на Ҷа:лаҳа малика-т-турк аҳбарани: Низа:му-л-ди:н Исрофи:л Тоғантекин бин Муҳаммад Жақир Тунқахон ʻан аби:ҳи қа:ла ламма: ваҶала 3у-л-қарнайн қурба вила:йати Уйгур баъса илайҳи хақа:ну-т-турки арбаъата ала:фи ражулин ва аж-наҳату қала:нисихим ка-ажнаҳати-ш-шава:хини ва кану: йар-му:на-н-набла халфан кама: йарму:на қудда:ман фа-таъажжаба минҳум 3у:-л-қарнайн фа-қа:ла *ина:н худхуранд* ай ҳаула:ʻи истабадду: би-ма: аклиҳим ла: йаҳта:жу:на ила таъа:ми аҳадин ли-аннаҳум ла: йанфалити-Ҷ-Ҷайду ʻанҳум фа-йа:кулу:наҳу мата ма: ара:ду: фа-суммайята-л-вила:йату худхур *сумма* қулибати-л-ха:ʻу алифан ва казалика йафъалу би-ҳуру:фи-л-ҳалқи тубдалу баъдуҳа: мин баъдин хуҶу:сан ал-ха:ʻу би-л-алиф ва-л-алифу бил-ха:ʻи қа:ла Маҳмуд са:ҳибу-л-кита:би ва ли-ҳаз:а-л-маъна: ка:на аба:уна: ал-умара:ʻа йусамму:на хамир ва ал-ғуззиййату ма: қада-ру: ан йақу:лу амир фақалабу-л-алифа ха:ʻ фа-қа:лу: хамир...

Таржимаси: *Уйгур* - Зулқарнайн турк шоҳи билан сулҳ қилганда қурган беш шаҳарлик вилоят исми.

Муҳаммад Жақир Тунқохоннинг ўгли Исрофил Тўғонтекин отасидан менга шундай хабар қилди: Зулқарнайн уйғур вилоятига яқинлашгач, турк хоқони унга тўрт минг одамни йўллади. Уларнинг бошларидаги баланд қалпоқпарлари худди лочин қанотидай эди. Ўқни олдиндан қандай отсалар, орқадан ҳам шундай усталик билан отар эдилар. Буларга Зулқарнайн ҳайрон қолди ва *ина:н худ хуранд* – булар ўзи топиб егувчилар, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни булардан ов қочиб қутулмайди; қачон хоҳласалар отиб ейдилар, деди. Шундан сўнг вилоят худ-хур деб аталди.

Халиф га, яъни у га алмашди. Шунга ўхшаш бўғиз ҳарфлари ҳам бир-бирига алмашади. Айниқса *х алиф* га ва *алиф х* га алмашиниши ҳоллари кўп учрайди.

Китоб ёзувчиси Маҳмуд айтди: боболаримизнинг *амир* ни *хамир* дейишлари шунга мисолдир. Чунки ўғузлар *амир* деёлмай, *алиф* ни *х* ҳарфига алмаштириб *хамир* дейдилар... (58,135-136).

6. Умумий ном билдирувчи бош сўз + таржима, изоҳ + хусусий ном билдирувчи сўз ёки бирикма. Мисол:

قش الطير اسم جامع ثم يفرق بعض منها فيقال للبازي الأبيض أرنك قش. قرا قش

العقاب. نقى قش النعام. يون قش الطاوس. ايل قش الرحمة... (Ф, 836-84a)

ҚУШ аҭ-тайру исмун жа:миъун сума йуфаррақу баъдун минҳа: фа-йуқа:лу ли-л-ба:зиййу-л-абйад *ўруң қуш*, *қарақуш* – ал-ъуқа:бу; *тәвәй қуш* – ан-наъа:му; *йун қуш* – аҭ-та:вусу; *әл қуш* – ар-рахамату.

Таржимаси:

ҚУШ, жамловчи от, сўнг улардан баъзиси фарқ қилинади ва оқ лочин *ўруң қуш* дейилади; *қарақуш* – қорақуш; *тәвәй қуш* – туяқуш; *йун қуш* – товус; *әл қуш* – бургутнинг бир тури.

7. Фейл моддалари ўзига хос тартибга эга. Модда йуқа:лу (дейилади) деган сўз билан бошланади, сўнгра феълни ўз ичига олган гап ва унинг таржимаси келади. Ундан кейин феълнинг музорий (ҳозирги-келаси замон)и ва масдари берилади. Мисоллар:

و يقال "ار اش ييدى" اى أكل الرجل الطعام و غيره. [ير. ييماك]. (136, 74).

«Йуқа:лу *әр аш йәди* ай акала-р-ражулу-т-таъа:ма ва ғайраҳу. [Йәр, йәмақ].

Мазмуни: Дейилади: *әр аш йәди* – эр таом ёки бошқа нарса-ни) еди. [*Йәр, йәмак*].

و يقال "ال اثن يقدى" اى أنه هدم بيته و غيره. [يقار. يقماق] (136,47)

Йуқа:лу ол әвин йықды ай иннаху хадама байтаху ва ғайраху. [*Йықар, йықмақ*].

Дейилади: ол әвин йықды – у уйини ёки бошқа нарса ни бузди. [*Йықар, йықмақ*].

Феъл моддаларининг таркибида баъзан мақол ёки шеър, баъзан ҳар иккиси ҳам берилади:

و يقال "قل تنكرى كا يكدى" اى سجد العبد لله تعالى. و يقال "تين برخانقا يكدى" اى سجد العرج للصنم. و يقال "ال منكا يكدى" اى أنه طأطأ لى و انخفض احراما. [يكنور.

يكنماك]. و قال يكتب منكا املدى. كزم ياشن يملدى. بغرم باشن املدى. الكن بلب ال كجار. يصف طروق طيف حبيبه و يقول بأنه حيانى و طأمن لى و اشار بالخدمة نحوى فقد عاج

قدى عينى برؤيته و آسى جرح كبدى و تعبر عنى و هو مسافر. (136,60-61)

«Йуқа:лу «*қул таңрига йүкүнди*» ай сажада ал-ъабду ли-л-ла:ҳи таъала:.. Ва йуқа:лу «*туйун бурханқа йүкүнди*» ай сажада-л-ъилжу ли-с-санами. Ва йуқа:лу «*ул маңа йүкүнди*» ай аннаҳу та'та'а ли: ва инхафада ихтира:ман. [*Йүкүнүр. Йүкүнмәк*]. Ва қала

*йүкүнүб маңа имлади
козум йашын йәмләди
бағрим башин әмләди
әлкин болуб үл көчәр*

Йәсифу туру:қа ғайфи ҳаби:биҳи ва йақу:лу би-аннаҳу ҳаййа:ни: ва та'манали: ва аша:ра би-л-хидмати наҳви: фа-қад та:лажа қаза: ғайни: би-ру'йатиҳи ва а:са: журҳа кабири: ва таъаббара ғанни: ва хува муса:фируи».

Таржимаси: Айгилади «*қул таңрига йүкүнди*», яъни «қул худо-га сиғинди». Ва айгилади «*туйун бурханқа йүкүнди*», яъни бутпа-раст бутга сиғинди». Ва айгилади «*ул мана йүкүнди*», яъни «мен-га бошини эгиб таъзим қилди». [*Йүкүнүр. Йүкүнмәк*]. Ва деди:

*йүкүнүб маңа имлади
козум йашын йәмләди
бағрим башин әмләди
әлкин болуб үл көчәр*

У [шоир] ўз дўсти билан бўлган хаёлий учрашувни тасвири-
лаб шундай дейди: у бош эгиб мени имлади, кўз ёшларимни
аритди, бағрим ярасини тузатди, [энди] у йўловчи бўлиб кетяпти.

Яна бир мисол:

و يقال "ال نالك انكر يرادى" اى از ذلك الشيء قد وافقه وساغ له. [يرار. يراماق].
و كذلك اذا جاز الشيء. من الجواز. و في المثل "انا تونى اغل قا يراسا اتاسن تلاماس" معناه لا
يريد بعد ذلك حيوة الاب لياخذ الميراث. و معنى آخر انه يستغنى عن الاب في حوايجه.
و منه يقول الغزوية "يول يراسن" اى يوافقك في الطريق مرادك. (136, 62)

«Йуқа:лу «ол наң аңар йарад» ай аzza залика-ш-шай’а қад
ва:фақаху ва са:ға лаху. [Йарар. Йарамақ]. Ва ка-залика иза:
жа:за-ш-шай’у мина-л-жава:зи. Ва фи-л-масали «ата тони оғулқа
йараса атасин тиләмәс». Маъна:ху ла: йури:ду баъда залика
ҳайа:ата-л-аби ли-йа’хуза-л-мира:са. Ва маънан а:хару аннаху
йастағни: ғани-л-аби фи-ҳава:йижиҳи.

Ва минху йуқа:лу-л-ғуззиййату «Йол йарасун» ай йу-
ва:фиқука фи-ғ-ғари:қи мура:дука».

Таржимаси: Айтिलाди «ол наң аңар йаради», яъни «бу нарса
унга яради, унга асқатди» [Йарар, йарамақ]. Бир нарса жоиз бўлса
шундай [дейилади]. Мақол бор: ата тони оғулқа йараса атасин
тиләмәс. Маъноси: бундан сўнг (яъни ота тўни ўғилга ярайдиган
бўлгач) у отасининг яшашини истамайди. Бунинг яна бошқа маъ-
носи бор: у ўз ҳожатида отасига қарам бўлмайди. Ўғузлар шундай
дейдилар: йол йарасун, яъни йўлинг тилагингга мос бўлсин.

«Девону луғоти-ғ-турк»даги сўз моддаларининг баъзисида
сўзнинг қайси лаҳжага мансублиги, бош сўзнинг талаффузи ва
грамматик хусусиятларига ишоралар бор бўлиб, буларни қуйи-
даги фаслларда баён қиламиз.

4.2. Сўз талаффузи ва маъносининг тушунтирилиши

Маҳмуд Кошғарий туркий бош сўзнинг талаффузини ҳара-
кат ва фонетик атамалар билан аниқлаб беради. У сўзларнинг
ҳаракатини тартиб билан қўйиб чиққан. Масалан, алиф ва та:’
ҳарфлари билан ифодаланадиган ат, от ва ит сўзларининг би-
ринчисида алиф устига фатҳа, иккинчисида дамма, учинчисида
касра қўйган. Бу биринчи даражадаги аниқлик бўлиб, ҳамма та-
лаффуз холатларини қамрамайди. Фатҳали алиф орқа қатор

«а»си билан олд қатор «ә»сини, касрали алиф ёки йа:’ ҳарфи орқа қатор «ы «си билан олд қатор «и»сини, дамма ёки ва:в ҳарфи тўртта лабланган унлини, яъни «о», «ö», «у» ва «ў») унлиларини ўз ичига олади. Булар орасидаги талаффуз фарқини Маҳмуд Кошғарий махсус атама ва сўзлар билан ифодалайди. Масалан: *ат* (от) сўзидаги «а»нинг орқа қатор «а»си эканлигини Маҳмуд Кошғарий «би-ишба:ъи-л-алиф» (Ф, 15а), яъни «алифнинг ишба:ъи – «а»нинг қалин (тилорқа) талаффузи билан» деб тунунтиради. Бу сўздан сўнг яна фатҳали алиф билан ифодаланган *әт* (эт) сўзидаги «ә»нинг олд қатор «ә»си эканлигини «би-ишма:ми-л-алиф» («ишма:м) ўрнида «има:ла» бўлиши керак), яъни «алифнинг ингичка талаффузи билан» деб изоҳлайди. «Тешик, ёриқ» маъносидаги алиф, ва:в ва та:’ билан ифодаланган *ўт* сўзидаги «ў»нинг лабланган, тор, олд қатор товуши эканини «би-шаммати-л-ва:в» (Ф, 17б), яъни «лабланган ва:в билан» деб аниқлаган. Бу сўздан кейинги шу шаклда ёзилган «танадаги ўт» маъносидаги *от* сўзидаги «о»нинг талаффузига «ақаллу шамматин минху», яъни «унга нисбатан озроқ лабланган» деб изоҳ берган.

Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларга изоҳ беришда ўрнига қараб турли услублардан фойдаланади. У шаклдош сўзларни алоҳида бир-биридан ажратиб маъно беради:

АРТ ар-рақабату (энса, бўйин) – *ارت الرقبة*

АРТ ал-ъақабату (давон) – *ارت العقبة* (Ф, 17а)

ЎҒУР ал-вақту (вақт) – *أغر الوقت*

ЎҒУР ад-давлату (давлат, бойлик) – *أغر الدولة*

ЎҒУР ал-имка:ну ва-л-фурқату (имкон ва қулай вақт) –
أغر الامكان و الفرصة

ЎҒУР ал-ъавиду (бадал) – *أغر العوض*

ЎҒУР ал-хайру ва-л-баракату (эзгулик ва барака) –

أغر الخير و البركة. (Ф, 19б-20а).

Баъзан бир сўзнинг турли маъноларини ҳам арабчага турлича таржима қилинишини ҳисобга олиб алоҳида моддаларга ажратиб беради:

ТИЛ ал-кала:му (нутқ) – *تل الكلام*

ТИЛ ал-лиса:ну (тил) – (Ф, 85а). تِل اللسان.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғоти-т-турк»да туркий сўзнинг маъносини ифодалашда, арабчада уни бир сўз билан бериш мумкин бўлса, бир сўз билан кифояланади. Масалан: «Девону луғоти-т-турк»да «ит» сўзига унинг арабча эквиваленти «ал-калбу» (Ф, 15а), «ум» (шалвор) сўзига «ас-сара:вицу» (Ф, 16а), «иг» (касаллик) сўзига «ал-мараду» (Ф, 18а), «бай» (бой) сўзига «ал-ғаниййу» (136, 118), «йағ» (ёғ) сўзига «ад-духну» (136, 119), «тайақ» (таёқ) сўзига «ал-ъаса:» (136, 124) сўзлари берилади.

Зарур бўлган ўринларда Маҳмуд Кошғарий туркий сўзнинг маъносини икки ва ундан ортиқ сўз билан ифодалайди. Масалан:

نوع – من الجرد يملان . (136, 28)

ЙАМЛАН – навъун мин-ал-журази (каламушнинг бир тури)

يراغو – المطرب و المغنى . (136, 27)

ЙИРАҒУ – ал-муҗрибу ва-л-муғаннийу (чолғучи ва ашулачи).

يروش – مقاسمة المال بين الرجلين . (136, 8)

ЙАРИШ – муқа:самату-л-ма:ли байна-р-ражулайни (пулнинг икки киши ўртасида тақсимланиши).

Баъзан бирор сўзнинг маъносини арабчада икки сўз билан берадиган бўлса, уларнинг бирини ўша сўзнинг ёнида, иккинчисини мисол таржимасида беради. Масалан: «алп» сўзига арабча «аш-шужа:ъ» (ботир) ва ал-бағал (қаҳрамон) деб маъно беради. Аммо биринчисини «алп»дан кейин ёнма-ён, иккинчисини мисол тарзида келтирилган мақолда беради:

الب الشجاع و فيه المثل الب يغيدا ألق جغيدا معناه إنما تختبر البطل عند ملاقات العدو

كما أن حلم الخليم يجرب في الجدال . (Ф, 17а)

АЛП аш-шужа:ъу ва фи-ҳи-л-масалу алп йағида алчақ чуғида. Маъна:ҳу инна-ма: тухтабару-л-бағалу ёнида мула:қа:та-л-ъадувви кама: инна ҳилма-л-ҳали:ми йужаррибу фи-л-жида:л.

Аниқ таржима қилиб бўлмайдиган ҳолларда Маҳмуд Кошғарий туркий сўзнинг маъносини изоҳлаш услуби орқали ифодалайди. Масалан:

اق الربوالذى يرتفع من الصدر اذا شرب الماء البارد وأكل عليه الخبز . (Ф, 16а)

ЫҚ ар-рабву-л-лази йартафиъу мина-с-сәдри иза: шарива-ла-ма: 'а-л-ба:рида ва акала ғалайхи-л-хубза (совуқ сув ичиб, устидан нон ейилганда кўкракдан чиқадиган нафас зарби (икичок)).

4.3. Сўзнинг лаҳжаларга мансублиги

Маҳмуд Кошғарий баъзи сўзларнинг қайси лаҳжага мансублигини ҳам қайд этади. Масалан: у қуйидаги сўзларни Ўғуз лаҳжасига мансуб деб кўрсатади: *байрам* (134, 401) – ҳайит кунни, *қува* (136, 179) – челақ, *сажа* (136, 165) – қуш, *кажа* (136, 165) – наMAT, *сық* (136, 95) – кам, *қарынча* (136, 277) – чумоли ва ҳ.к. Арғу лаҳжасига *балқ* (134, 317) – лой, *баштар* (134,379) – ўроқ, *битрик* (134,395) – pista, *гәжәк* (134, 328) – гажақ, кокил, *изрик* (134, 94) – қаттиқ нарсa, *оғла* (134, 116) – ёш йигит; Яғмо лаҳжасига *бышық* (136,17) – пишган (гўшт), *мун* (134, 285) – уврaли шўрва; Турк лаҳжасига *бөгдә* (134, 32) – ханжар, *чиған* (134,34) – камбағал; Кипчоқ лаҳжасига *бутти* (129, 237) – яратилди, *сусғақ* (134, 391) – чўмич; қанжак лаҳжасига *бўшинчәк* (134, 418) – узум боши, *лучнут* (134,377) – ҳашар ва ҳ.к.; Чигилчага имитли (134, 126) – бемулоҳазалиқ, *кўч йағы* (136, 86) – кунжут ёғи, *намьжа* (134, 371) – божа, *сиз* (136,89) – сиз (хурмат маъносидa); қарлуқ лаҳжасига *сағурды* (129, 66) – шимирди, *суғут* (134, 297) – сузма ва ҳ.к. сўзларни киритади.

Бу бобни қуйидагича яқунлаш мумкин:

- «Девону луғоти-т-турко»даги сўз моддаларининг таркиби ва туркий бош сўзга маъно бериш услублари иложи борича ўқувчига кўпроқ маълумот беришга қаратилган. Бу мақсадга эришиш учун Маҳмуд Кошғарий мақол, шеър парчалари, ривоят ва тарихий, географик, этнографик маълумотлардан фойдаланган;

- Маҳмуд Кошғарий сўзларга маъно бериш ва уларнинг қўлланишини кўрсатиб беришда таржима, изоҳ ва мисоллардан ўринли фойдаланган. Бунда у туркий лаҳжалар ва араб тилининг ўзига хос хусусиятларини назарга олиб иш кўрган.

- Олим лозим бўлган ўринларда сўзларнинг талаффузини ҳам тушунтирган. Бунда у ҳаракатлардан ва фонетик атама ва махсус сўзлардан самарали фойдаланган.

ХУЛОСА

XI асрда яшаган биринчи туркшунос, лаҳжашунос ва қиёсий услуб соҳиби Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асари бизгача етиб келган нодир қўлёзмалардан ҳисобланади. Бу асар туркий сўзларнинг арабча изоҳли луғати бўлгани учун илмий жиҳатдан алоҳида қийматга эга бўлиб, жаҳон тилшунос олимлари эътиборини тортиб келмоқда. Уни ҳар томонлама тадқиқ қилиш туркий халқларнинг, шу билан бирга ўзбек халқининг тарихи, этнографияси, сўз бойлиги, адабий меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Бу луғатнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шуки, у бизгача етиб келган туркшуносликка оид энг қадимий асардир.

Унда туркий халқларнинг тили ва адабиёти, маданияти ва маънавияти, сиёсати ва иқтисодиёти ҳақида қимматли илмий маълумотлар берилган.

Бу асарнинг қўлёзмаси битта нусхада бўлиб, ҳозирги кунда унинг бир босма, икки факсимиль нашри бор. Бу асар турк, ўзбек, уйғур, инглиз, қозоқ, форс тилларига тўлиқ, немис ва туркман тилларига қисман таржима қилинган. Русча, озарбайжонча таржималари ҳам амалга оширилган бўлиб, улар нашр этилмаган.

Маҳмуд Кошғарий дунё фан тарихида қиёсий-тарихий ва чоғиштирама услубларни қўллаган биринчи тилшунос ва туркшуносликка асос солган олимдир.

«Девону луғоти-т-турк»нинг ҳозир фанга маълум ягона қўлёзма нусхасини хаттот Муҳаммад ибн Абубақр ибн Абулфатҳ ҳижрий 664 йил шаввал ойининг йигирма етгисиди (2 август 1266) Маҳмуд Кошғарийнинг дастхати билан ёзилган нусхадан кўчириб бўлган. Айни пайтда бу қўлёзма Истанбулдаги Миллат кутубхонасида сақланмоқда.

Бу қўлёзма матни бир нечта ўзига хос хусусиятларга эга, яъни кўп ҳолларда *та:*’ *марбуганинг* нуқталари, ҳозирги замон феълларидаги жинсни фарқловчи *та:*’ ва *йа:*’ олд қўшимчаларининг нуқталари, *васла* тушиб қолган; *ҳамзадан* ва *йа:*’ ҳарфидан олдин келган *алиф* устига *мадд* қўйилган; ҳамза учун марказ сифатида нуқтали *йа:*’ ишлатилган; чўзиқликни ифодалаш учун *алифдан* олдин *фатҳа*, *йа:*’ ҳарфидан олдин *касра* белгиси қўйилган; *си:н* ҳарфи тагига баъзан уч нуқта қўйилган; баъзи тур-

кий сўзларда бир ундош бир нечта ҳаракат олган; айрим сўзлар, кўчирмалар, ҳикоялар ўз ўрнида берилмаган.

Қўлёзмада Маҳмуд Кошғарий йўл қўйиши мумкин бўлмаган хатоларнинг кўплиги хаттотнинг туркий тилларни ҳам, араб тилини ҳам яхши билмаслигидандир.

«Девону луғоти-т-турк»нинг 1915-1917 йилларда Истанбулда Аҳмад Рифъат нашр қилдирган босма матнида хаттотнинг кўпгина хатолари тузатилган. Лекин босма нашр ва қўлёзма матни солиштирилганда баъзи сўзларнинг ўқилишида тафовут борлиги кўринади. Буларнинг бир қанчаси туркчага таржима қилиш жараёнида Бесим Аталай томонидан тузатилган.

Аҳмад Рифъат қўлёзмада тушиб қолган айрим сўзларни қайта тиклаш билан бирга қўлёзмада мавжуд бўлган баъзи сўзларни гоҳ ўринли, гоҳ ўринсиз олиб ташлаган. Айни пайтда қўлёзмада Аҳмад Рифъат тузата олмаган ноаниқ сўзлар ҳам бор. Бундай сўзларнинг айримлари таржималарда ё тузатилмаган, ё нотўғри тузатилган.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» асари муқаддима ва луғат қисмларидан иборат. Муқаддимада турклар, туркий тиллар, турк сўзларининг график, фонетик ва морфологик хусусиятлари ҳақида маълумот ва турклар яшайдиган ҳудудлар кўрсатилган дунё харитаси бор.

Асарнинг луғат қисмига фақат туркий сўзлар киритилган. Сўзлар вазн ва алифбони ҳисобга олиб жойлаштирилган. Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларнинг эллиқдан ортиқ вазнларини кўрсатган. У баъзи ўринларда вазндан сўнг «турли ҳаракатли» деб қўшиб қўяди. Бу вазн шаклан кўпайиб кетиши мумкин бўлган ҳолларда қўлланган ўзига хос услубдир.

«Девону луғоти-т-турк»нинг қўлёзмасида ҳам, таржималарида ҳам сарлавҳаларнинг фикристи берилмаган. Таржималарда луғат қисмидаги сарлавҳалар орасида нотўғри таржима қилинган ёки тушириб қолдирилганлари ҳам бор. Бу ҳол айрим атамаларнинг маъноси яхши ўрганилмаганидандир.

Маҳмуд Кошғарийнинг тушунча ва атамаларга оид илмий ижодкорлиги туркий тилларнинг ўзига хос ҳодисаларини ифодалашда кўринади. Бу борада у уч йўлни танлайди: биринчиси, арабий атамаларга туркий маъно бериш; иккинчиси, мавжуд

атамага сифат орттириш; учинчиси, юқоридаги икки йўлдан фойдаланиб бўлмайдиган ҳолда янги атамалар яратиш.

Таржималарда айрим атамаларнинг маъносини тушунишда чалкашликлар бор. Асарда «тил» маъносида асосан «лиса:н» сўзи қўлланган, «луға» атамаси «сўз» ва «тил» маъноларида келган. «Луға» атамасининг «тил» маъноси битта тил ёки лаҳжага нисбатан берилган. Кўплик шакли эса фақат «сўзлар» маъносини англатади, жумладан, асарнинг номида ҳам.

Маҳмуд Кошғарий «ишба:ъ» атамасини туркий тиллардаги олд қатор ва орқа қатор унлилар араб графикасида бир хил ифодалангани учун бир-биридан фарқлаш мақсадида орқа қатор унлиларга нисбатан қўллаган.

«Имаъла» атамаси ўрта тор кўтарилишдаги олд қатор унлилари «о» ва «ә»га нисбатан ишлатилган. «Ишма:м» атамаси унлиларнинг лабланишини англатади. Маҳмуд Кошғарий «ҳаракат» ва унга оид атамалардан фойдаланганда бу атамаларнинг сифатдоши, ўтган ва ҳозирги-келаси замон шаклларини ҳам кенг қўллайди. Асарда «сифат» атамаси кенг маънода, яъни туркий сифатдошларга ҳам ишлатилган. Маҳмуд Кошғарий «масдар» атамасини ҳам кенг маънода қўллаб, бу туркумни туб масдар ва аслида масдар бўлмай бирор сўз қўшиш билан ясалган масдар турларига бўлади. «Девону луғоти-т-турк»да «зава:ту-с-сала:са» атамаси қисқа унли сифатида ўқиладиган алиф, ва:в ёки йа:’ ҳарфи бор сўзларга, «зава:ту-л-арбаъа» атамасини алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари қисқа унли сифатида ва «в», «й» деб ўқиладиган сўзларга қўлланади.

Маҳмуд Кошғарий туркий қўшимчаларни «зийа:да:т» деб атайди. «Ҳарф» атамаси Маҳмуд Кошғарийда нутқ товуши ва товушнинг ёзувдаги белгисига нисбатан ишлатилиши билан бирга морфологик birlikларга нисбатан ҳам қўлланади. Бу туркумга кўмакчи, боғловчи, юклама, қўшимча, ундов ва сўроқ сўзларни киритади.

Асардаги сўз моддалари оддий луғатларга нисбатан бой ва ранг-баранг бўлиб, уларнинг таркиби ва туркий бош сўзга маъно бериш услублари ўзига хосдир. Булар:

- туркий бош сўздан кейин арабча таржима;

- туркий бош сўздан кейин арабча таржима ёки изоҳ, ёки ҳам таржима, ҳам изоҳ;

- туркий бош сўздан кейин таржима ёки изоҳ. Ундан кейин бош сўзни ўз ичига олган бирикма;

- туркий бош сўздан кейин арабча таржима ёки изоҳ. Ундан кейин этимология;

- туркий бош сўздан кейин таржима ёки изоҳ ёки ҳар иккиси. Ундан кейин мақол, ривоят ёки тарихий маълумот;

- умумий ном билдирувчи сўздан кейин таржима ва изоҳ. Ундан кейин хусусий ном билдирувчи сўз ёки бирикма;

- феъл моддаларида «йуқалу» сўздан кейин феълни ўз ичига олган гап ва унинг таржимаси. Ундан кейин феълнинг ҳозирги-келаси замони ва масдари берилади.

Маҳмуд Кошғарий сўзларга маъно бериш ва уларнинг қўлланишини кўрсатиб беришда таржима, изоҳ ва мисоллардан ўринли фойдаланган. Бунда у туркий лаҳжалар ва араб тилининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган.

Олим керакли ўринларда сўзларнинг талаффузини ҳаракатлардан, фонетик атама ва махсус сўзлардан самарали фойдаланган ҳолда тушунтирган.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 325 с.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 с.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Т.2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 382 с.
4. Абдурахмонов Г.А. Исследование по староузбекскому синтаксису (XI век). – М.: Наука, 1967. – 210 с.
5. Абдурахмонов Г.А. К вопросу о генезисе а. // ОНУ. – Т.: 1963. №5. – С.56-57.
6. Абдурахмонов Ф.А. Тарихий синтаксис. – Т.: Фан, 1974. – 194 с.
7. Абдурахмонов Ф.А. Ўзбек тили фонетикаси тарихидан // ЎТА. 1963. №2. – С.16-24.
8. Абдурахмонов Ф.А., Муталибов С. Девону луғотит турк. Индекс-лугат. – Т.: Фан, 1967. – 543 с.
9. Абдурахмонов Ф.А., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 166 с.
10. Абдурахмонов Ф.А., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – 320 с.
11. Асланов В.И. “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгари и азербайджанский язык. //Советская тюркология. 1972. №1. – С.61-64.
12. Ахаллы С. Махмуд Кашгарының созлуги ве туркмен дили. – Ашгабат: Туркменистан ССР Ылымлар академиясиның неширяти, 1958. – 206 с.
13. Ахвледиани В.Г. Фонетический трактат Авиценны. –Тбилиси: Мецниереба. – 183 с.
14. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – 943 с.
15. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
16. Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М.: Вост. лит. 1960. – 242 с.

17. Бобир. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С. Ҳасан. – Т.: Фан, 1971. – 240+344 (Факсимиль) с.

18. Боровков А.К. “Бадā’и Ал-лугат”. Словарь Тāли’ Ймāни Гератского. – М.: Вост. лит. 1961. – 15 с.

19. Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка “Дйвāну лугат-ит-турк” Махмуда Кашгарй. АКД. – М.: 1966. – 15 с.

20. Боровкова Т.А. Относительно первого издания словаря Махмуда Кашгарского // Народы Азии и Африки. 1964. №5. – С.133-135.

21. Боровкова Т.А. О фонетической терминологии в словаре Махмуда Кашгарского “Дйвāну лугат-ит-турк”. ИАН СССР. ОЛЯ, 1966. №6. – С.528-531.

22. Гарипов Т.М. Махмуд Кашгарский и кипчакские языки Урало-Поволжья // Советская тюркология. 1972. №1. – С.47-51.

23. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. – М.: Наука, 1972. – 442 с.

24. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Вост. лит. 1963. – 594 с.

25. Дадабоев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Т.: Фан, 1990. – 213 с.

26. Дадабоев Х. А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. АДД. – Т.: 1992. – 55 с.

27. Демирчизаде А.М. Сравнительный метод Махмуда Кашгари // Советская тюркология. 1972. №1. – С.31-42.

28. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

29. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. – М.: Московский университет, 1958. – 80 с.

30. Ибрагимов С., Асамиддинов М. Отражение профессиональной терминологии в “Дивану лугат-ит-тюрк” и “Кутадгу билиг” // Советская тюркология. 1972. №1. – С.114-122.

31. Исломов З.М. Махмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги туркий феъллар тахлили. НДА. – Т.: 1993. – 28 с.

32. Кадыров Т.Ш. Влияние арабской лингвистической традиции на персидскую лексикографию (на материалах двуязычных словарей “Абушқа”, “Санглах” и “Хулафа=йе ‘Аббасй”). (Тезисы докладов на рабочем совещании по лингвистической

традиции в странах Востока Института востоковедения АН СССР 14-16 марта 1988 г. Москва). – М., 1988. – С.79-82.

33. Кадыров Т.Ш. Краткая лексикографическая характеристика словаря “Хулāса=йе ‘Аббāсй” Муҳаммада Хувеййи. Сб. науч. трудов ТашГУ. – Т., 1984. №721. – С.45-56.

34. Кадыров Т.Ш. О некоторых лингвистических терминах, употребляемых в словаре “Хулāса=йе ‘Аббāсй” Муҳаммада Хувеййи. Сб. науч. трудов ТашГУ. – Т., 1984, №721. – С.73-80.

35. Кадыров Т.Ш. О словаре “Хулāса=йе ‘Аббāсй” Муҳаммада Хувеййи. //Советская тюркология. 1984. №3. – С.72-74.

36. Кадыров Т.Ш. О трех лингвистических терминах “Хулāса=йе ‘Аббāсй” Муҳаммада Хувеййи. //Советская тюркология. 1985. №1. – С.71-74.

37. Кадыров Т.Ш. Филологическое исследование словаря “Хулāса=йе ‘Аббāсй” Мирзы Муҳаммада Хойи. АКД. – Т., 1988. – 24 с.

38. Караев О. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари//Советская тюркология. 1972. №1. – С.111-113.

39. Кариев У.З. Лексикографическое произведение Замахшари “Ал-фа’ик фи гариб ал-хадис”// Общественные науки в Узбекистане. – Т.: Фан, 1971. №12. – С.53-55.

40. Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского// Советская тюркология. 1972. №1. – С.18-23.

41. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его “Дивану луғат ит-турк”//Советская тюркология. 1972. №1. – С.3-17.

42. Крачковский И.Ю. К истории словаря Ал-Халиля. Избранные сочинения. – Т.1. – М.-Л.: 1955. – 469 с.

43. Курышджанов А.К. Махмуд Кашгари о кыпчакском языке//Советская тюркология. 1972. №1. – С.52-60.

44. Курышджанов А.К. Исследование по лексике “Тюркско-арабского словаря”. – Алма-Ата.: Наука, 1970. – 233 с.

45. Курышджанов Э., Қайырбаева Р. XI ғасырда жасаған турлі тайпаларының тіліндегі сын есім тудыратын жұрнақтар (М. Қашғари еңбегінің материалдары бойынша), Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы. 1980. №9. – С.47-43.

46. Кучкартаев М. Лексика “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгари и современный узбекский литературный язык // Советская тюркология. 1972. №1. – С.83-90.

47. Матгазиев А. К истории фонетического изменения слов в узбекском языке // Советская тюркология. 1972. №1. – С.106-110.

48. Махмудов К. Фонологические особенности тюркоязычных письменных памятников XIII–XIV вв. АДД. – Т.: 1992. – 42 с.

49. Махпиров В.У. Вопросы этнической истории тюркских племён в “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгарского. Исследование по киргизскому и казахскому языкознанию. Материалы науч. конференции молодых ученых-языковедов Киргизии и Казахстан. – С.28-29.

50. Махпиров В.У. Историко-географические данные в “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгарского. ИАН КазССР, 1982. №3. – С.16-21.

51. Махпиров В.У. Историко-географические данные в “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгарского и вопросы тюркской топонимики // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – С.154-163.

52. Махмуд Қашқари. Нашрга тайёрловчи: Асқар Эгубай. Турик сөзидиги. –Т.1. – Алматы, 1997. – С.590.

53. Махмуд Қашқари. Нашрга тайёрловчи: Асқар Эгубай. Турик сөзидиги. –Т.2. – Алматы, 1997. – С.525.

54. Махмуд Қашқари. Нашрга тайёрловчи: Асқар Эгубай. Турик сөзидиги. –Т.3. – Алматы, 1998. – С. 597.

55. Махмудов Қ. XI–XIV аср ёзма ёдгорликлари тилида Д>З>Т>З>Й>Г ёки Д/З/Т/З/Й/Г фонетик ҳодисаси. // Ўзбек тили тарихий масалалари. – Т.: Фан, 1977. 77-91 с.

56. Махмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалари тилининг фонетик системаси. – Т.: Фан, 1990. – 226 с.

57. Мусабаева З.М. Омонимы в “Лугат=ит=тюрк” Махмуда Кашгарского (XI в.). АКД. – Фрунзе, 1978. – 46 с.

58. Муталлибов С.М. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. – Т.1. – Т.: ЎзССР ФА, 1960. – 499 с.

59. Муталлибов С.М. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. – Т.2. – Т.: ЎзССР ФА, 1961. – 427 с.

60. Муталлибов С.М. Махмуд Кошгарий. Туркий сўзлар девони /Девону луготит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. – Т.3. – Т.: ЎзССР ФА, 1963. – 466 с.

61. Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). – Т.: ЎзССР ФА, 1959. – 240 с.

62. Муталлибов С.М. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. Тил тарихига доир материаллар. – Т.: ЎзССР ФА, 1955. – 79 с.

63. Мухлис Ю. Об уйгурском переводе Дивану лугат-ит-тюрк // Советская тюркология. 1972. №1. – С.150.

64. Навои Алишер. Сб. статей под редакцией чл.-корр. АН УзССР А.К. Боровкова. – М.-Л.: 1946. – 236 с.

65. Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 93 с.

66. Нигматов Х.Г. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кашгарского. АКД. – Л., 1970. – 24 с.

67. Нигматов Х.Г. Некоторые особенности тюркских авторских примеров в “Диване” Махмуда Кашгари // Советская тюркология. 1972. №1. – С.100-102.

68. Нигматов Х.Г. Отыменные основообразования тюркского глагола в XI веке // Советская тюркология. 1971. №3. – С.33-42.

69. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Т.: Фан, 1989. – 192 с.

70. Орузбаева Б.О. Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения киргизского языка в историческом плане // Советская тюркология. 1972. №1. – С.43-46.

71. Осмоналиева Б. Об отражении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашгари “Дивану лугат-ит-тюрк” // Советская тюркология. 1972. №1. – С.97-99.

72. Рагимов М.Ш. “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в говорах азербайджанского языка // Советская тюркология. 1972. №1. – С.75-82.

73. Расулова Х. Шайх Сулаймон Бухорийнинг асарида қайд этилган лингвистик атамалар // ЎТА. 1975. №2. – С.71-78.

74. Резолюция тюркологической конференции, посвященной 900-летию труда Махмуда Кашгарского “Дивану лугат-ит-тюрк” // Советская тюркология. 1972. №1. – С.156-157.

75. Ромаскевич. Новый чигатайско-персидский словарь. Сб. Мир Али Шир. – Л., 1928. – С.83-89.

76. Рустамов А. Махмуд Кашгарский о словах с звуковой оболочкой *daq*. *Turcologica*. К семидесятилетию академика А.Н. Кононова. – Л.: Наука, 1976. – С.146-149.

77. Рустамов А. О переводе “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашгарского на русский язык // Советская тюркология. 1972. №1. – С.129-239.

78. Теншиев Э. Указатель грамматических форм к “Дивану тюркских языков” Махмуда Кашгарского. Сб. Вопросы казахского и уйгурского языкознания. – Т.3. – Алма-Ата: АН КазССР, 1963. – С.190-212.

79. Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка “Мабани ул-лугат” Мирзы Мехдихана. АКД. 1967. – 18 с.

80. Умаров З.А. Мирзо Махдихоннинг “Мабониул-лугат” асарида ишлатилган лингвистик терминлар. Илмий ишлар. Шарқ филологияси масалалари. – Т., 1964. №240. – 90-95 с.

81. Умаров Э.А. Вокализм староузбекского языка XV в. – Т.: Институт языкознания АН РУз, 1991. – 19 с.

82. Умаров Э.А. Материалы по фонетике староузбекского языка. ИЯИЛ им. Наваи. – Т.: Фан. 1999. – 20 с.

83. Умаров Э.А. О двух омонимах в “Диване” Махмуда Кашгари // Советская тюркология. 1972. №1. – С.103-105.

84. Умаров Э.А. Словари староузбекского языка и вопросы фонетики. – Т.: Фан, 1994. – 46 с.

85. Усмонов А. Мухакамат ал-лугатайн Алишера Навои. – Т.: АН УзССР, 1948. – 128 с.

86. Усмонов К.Б. Проблемы языковой преемственности среднеазиатских тюркоязычных памятников XI–XIV вв. и современных тюркских языков Средней Азии. – Т.: АН УзССР, ИЯИЛ им. А.С. Пушкина, 1979. – 21 с.

87. Фазылов Э.И., Данилова Л.В. Всесоюзная тюркологическая конференция, посвященная 900-летию Махмуда Кашгари “Дивану лугат-ит-тюрк” // Советская тюркология. 1972. №1. – С.151.

88. Фазылов Э.И. Категория залога в узбекском языке в сравнительно-историческом освещении. АҚД. – Т., 1961. – 16 с.
89. Фазылов Э.И. Об изданиях и издателях “Дивана” Махмуда Кашгари // Советская тюркология. 1972. №1. – С.140-149.
90. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века, АДД. – Т., 1967. – 212 с.
91. Фазылов Э.И. Староузбекский язык (хорезмийские памятники XIV века). – Т.2. – Т.: Фан, 1971. – 778 с.
92. Файзуллаева Ш.А. Исследование языка памятника XIV в. “Китабу булгат ал-муштак фи лугат ат-турк ва-л-кифчак” Джамал Ад-дина Ат-турки (грамматика, лексика, глоссарий и перевод памятника). АҚД. – Т.: Фан, 1969. – 24 с.
93. Фозилов Э.И. Шарқнинг машхур филологлари. Махмуд Кошгарий, Абу Хайём, Жамолиддин Туркий. – Т.: Фан, 1971. – 80 с.
94. Фозилов Э.И. Қадимги ёдгорликларда сон категорияси // ЎТА. 1963. №1. – 46-51 с.
95. Хайитметов А. О древней поэзии тюрков // Советская тюркология. 1972. №1. – С.123-124.
96. Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои. АДД. – Т., 1989. – 42 с.
97. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хусейн Ал-Кашгари Жана анын “Туркий тилдер сөз жынагы”. – Фрунзе, 1990. – 88 с.
98. Шорахмедова Н.Я. Словарь “Хамса ба Халли лугат” как источник узбекской лексикографии. АҚД. – Т., 1990. – 25 с.
99. Ширалиев М.Ш. Махмуд Кашгари как диалектолог // Советская тюркология. 1972. №1. – С. 24-30.
100. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Т.: ЎзССР ФА, 1962. – 371 с.
101. Шукуров Ш. Настоящие и будущие времена глагола в письменных памятниках староузбекского языка. АҚД. – М., 1960. – 24 с.
102. Шукуров Ш. Староузбекский и современный узбекский литературные языки // Советская тюркология. 1972. №1. – С. 91-96.
103. Шукуров Ш. Фель тарихидан. Қадимги туркий ёдгорликлар тилида майл ва замон формалари. – Т.: Фан, 1970. – 107 с.
104. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л.: АН СССР, 1962. – 274 с.

105. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII веков из Восточного Туркестана. – М.-Л.: АН СССР, 1961. – 204 с.

106. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука, 1970. – 202 с.

107. Юнусов А. Исследование памятника XIV в. “Таржуман турки ва ’Ажами ва мугали” (Морфология, лексика, словарь, перевод). – Т.: АҚД. 1973. – 25 с.

108. Эргашев У. “Девону луғотит турк” форс-тилида // Сино. 2002. №8. – С.44.

109. Қориев Ў.З. Маҳмуд Замахшарий ва унинг “Ал-фоиқ фи ғариб ил-ҳадис” луғати. – Т.: ТДШИ. 1995. – 88 с.

110. Ҳакимжонов М.Ю. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги арабча-туркийча сўзликнинг лексико-график таҳлили (исмлар). НДА. – Т., 1994. – 19 с.

111. Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. – 98 с.

112. Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Маҳмуд Кошғарий. – Т.: ЎзССР ФА, 1963. – 83 с.

113. Abdullah Taymas. Divanü lûgat-it-türk tercümesi//Turkiyat mecmuasi. -Cilt VII-VIII. 1940-1942. – Istanbul: Cüz 1. 1942. –S. 215-238.

114. Abdullah Taymas. Divanü lûgat-it-türk tercümesi//Turkiyat Mecmuası. -Cilt IX. 1946-1951. – Istanbul: -Cüz 2. 1951. – S.75-99.

115. Atalay B. Divanü lûgat-it-türk tıpkıbasımı. – Ankara, 1941. – 628 s.

116. Brockelmann C. Arabische grammatik paradigmien, literatur, übungsstucke und glossar. – Leipzig, 1953. – P. 277-94.

117. Brockelmann C. Mittelturkischer wortschatz nach Mahmūd al-Kāšgaris Divān Luġāt it-türk. – Budapest-Leipzig, 1928. – 252 p.

118. Clauson Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre=Thirteenth-Century Turkish. Oxford at the clarendon press. 1972. – 998 p.

119. Divanü lûgat-it-türk dizini. Endeks.Yazan: Besim Atalay. –Ankara, 1943. – 885 s.

120. Divanü lûgat-it-türk dizini. Türk dil kurumu yayınları. –Ankara, 1972. – 168 s.

121. Divanü lûgat-it-türk tercümesi/çeviren: Besim Atalay. – C.1. – Ankara, 1939. – 530 s.
122. Divanü lûgat-it-türk tercümesi/çeviren: Besim Atalay. – C.2. – Ankara, 1940. – 366 s.
123. Divanü lûgat-it-türk tercümesi/çeviren: Besim Atalay. – C.3. – Ankara, 1941. – 452 s.
124. Fitret. Serf. Birinci kitob. 6 inci basma. – Samarkand-Toşkent: Özbekistan Devlet Nesriyatъ, 1930. – 43 s.
125. Hartmann M. Divan Lûgat at-Türk'e ait birkaç mülahaza. Millî Tettebbuler Mecmuası. -Cilt 2. №4. – S.168-169.
126. Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü lûgati't-türk. Tıpkı-basım/Facsimile. – Ankara: Kültür bakanlığı, 1990. – 237 s.
127. Mahmud al-Kâşgari. Compendium of the turkic dialects (Dîvân Luyât at-turk). Edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Printed of the Harvard University Printing Office. -Part1. 1982. – 304 p.; -Part2. 1984. – 381 p.
128. Pritsak O. Kâşgaris Angaben uder die Sprache der Bolgaren. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. Band 109. -Heft1. Neue Folge Band 34. – Wiesbaden, 1959. – 116.
129. Pritsak O. Mahmud Kâşgari kimdir?//Turkiyat Mecmuası. - Cilt X. – Istanbul, 1953. – S. 243-246.
130. Sanglax by Muhammad Maxdixân. Facsimile text, introduction and indicis by Clavson. “E.J.W. gibb memorial” new series. XX. – London, 1960. -113+ Facsimile pp.
131. Togan Z.V. Mahmud Kâşgari'ye ait notlar//Atsiz Mecmuası. – Istanbul. №17. 1932. – S.3.
132. ديوان لغات الترك. محمود بن حسين بن محمد كاشغرى. ترجمه و تنظيم و ترتيب القبايى دكتور سيد محمد دبیر سياقى. قران. 1375. ص. 1101.
133. لويس معلوف. المنجد فى اللغة و الادب و العلوم. المطبعة الكاثوليكية، بيروت. 1960. ص. 591
134. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعة عامره. جلد اول 1333. ص. 439+12 (ياكلشرك طوغروسى)

135. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية - مطبعة عامره. جلد
ثاني. 1333. ص. 319
136. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية - مطبعة عامره. جلد
ثالث. 1333. ص. 351
137. غياث الدين رامبوى، غياث اللغة. مطبعة رزاقى، كانبور، 1333 هـ. ص. 626
138. محمود الكاشغرى. تركى تيلار ديوانى. شينجان خلق نشرىاتى. نشركا تيارلاوچى
ابراهيم موتعى (مسؤول محرر) و باشقلار. 1 جلد. اورومچى. 1981. ص. 62+688
139. محمود الكاشغرى. تركى تيلار ديوانى. شينجان خلق نشرىاتى. نشركا تيارلاوچى
ابراهيم موتعى (مسؤول محرر) و باشقلار. 2 جلد. اورومچى. 1981. ص. 534
140. محمود الكاشغرى. تركى تيلار ديوانى. شينجان خلق نشرىاتى. نشركا تيارلاوچى
ابراهيم موتعى (مسؤول محرر) و باشقلار. 3 جلد. اورومچى. 1981. ص. 612

эркалаш маъноси- даги сўз	(12) 122-1	إِسْتِغْفَافٌ
сўроқ	:(12) 117-1 (4) 161-3	إِسْتِفْهَامٌ
келаси замон	:(11) 04 ; (13, 11) 29-2 (4) 231-3	إِسْتِقْبَالٌ
от	:(14, 2) 34 ; (14) 31 ; (2, 2) 22 ; (3, 1) 21 ; (6, 4) 17-1 :(12, 9) 234 ; (12) 133 ; (9, 8, 1) 129 ; (9) 41 ; (10, 8) 30 :(13) 360 ; (0) 339 ; (6) 270 ; (13) 263 ; (4) 230 ; (14 :(1) 391 ; (1) 376 ; (10, 11) 370 ; (10) 364 ; (14, 6) 361 421 ; (13, 8, 4) 417 ; (17) 416 ; (9) 414 ; (13) 413 ; (0, 2 :(9, 7) 422 ; (8, 0) :(6) 08 ; (11) 06-2 (7) 138-3	إِسْمٌ (ج. أسماء)
жамловчи от	:(10) 333 ; (10) 311 ; (1) 278-1 (6) 30-3	إِسْمٌ جَامِعٌ

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготи-т-турк» асарида қўлланган тилшунослик атамалари

ДЛТдаги маъноси	Атама қўлланган жилд, саҳифа ва қатор рақами (АР нашри бўйича)	Атама
1		
товуш алмашуви, ўзгариши	(10) 117-1	إبدال
товушни алмаштир- моқ, ўзгартирмоқ	(10) 331 ; (4) 321 ; (12) 300 ; (12) 298-1	أبدال
хабар, дарак	(2) 39-2	إخبار
фарқ	(11, 10) 31-1	إختلاف
сўзнинг охириги ҳарфи	100-1 287 ; 273-3	آخيرة
энг қулай	(16) 30-1	أخف
товуш ўзгариши (ас- симляция)	(10, 14) 202-2	إذغام

Ўзак; бош сўз; қонун; қоида	(۲) ۶۳ (۳) ۵۱ (۱۱, ۴) ۲۱ (۱۶, ۱۳, ۱۲) ۱۸ (۷) ۱۶ - ۱ ۹۶ (۷, ۴) ۹۴ (۷, ۱) ۸۹ (۱۲) ۷۸ (۷) ۶۸ (۱۶, ۶) ۶۵ (۶ (۹, ۷) ۱۱۸ (۱۵) ۱۱۰ (۱۵) ۱۰۶ (۱۰, ۹) ۱۰۱ (۱۷, ۱۶) (۱۴) ۱۶۰ (۱۵, ۹) ۱۵۳ (۱۲, ۹) ۱۴۳ (۹) ۱۲۶ (۸) ۱۲۱ ۱۸۸ (۱۶) ۱۸۷ (۱۳) ۱۸۵ (۲) ۱۸۰ (۹) ۱۷۳ (۱۰) ۱۶۷ (۲) ۲۰۷ (۱۴) ۲۰۳ (۶) ۱۹۸ (۹, ۷) ۱۹۳ (۴) ۱۹۰ (۱) ۳۳۶ (۱۵) ۲۳۵ (۳) ۲۲۲ (۱۴) ۲۱۹ (۱۰) ۲۱۸ (۱۴) ۲۰۸ (۸) ۴۲۲ (۱۱) ۴۱۳ (۱۱, ۹, ۷) ۳۶۱ (۸) ۳۳۹ (۷, ۴, ۱) (۱) ۱۲۲ - ۳	أصل (ج. أصول)
Ўзакка оид	(۸) ۳۸۱ (۱۵) ۳۵۴ (۱۳) ۳۴۵ - ۱	أصلي ^۳
изофа	(۱۶) ۶۲ (۱۶, ۶, ۱) ۲۵ - ۱ (۱۱) ۴۰ (۸) ۳۹ (۱۳, ۴, ۱) ۳۴ - ۲ (۴) ۱۵۸ - ۳	إضافة
қарама-қарши маъ- ноли сўз (антоним)	(۶) ۳۴۲ - ۱	إصداد

кўплик	(11, 8) 293 ; (3) 280 ; (6) 274 - 1	إِسْمٌ جَمْعٌ
соф от	(14, 5) 432 ; (10) 417 ; (9) 414 ; (13) 360 ; (7) 129 - 1	إِسْمٌ مَحْضٌ (ج. أسماء محضة)
асбоб-анжом номлари	(7) 13 - 1 (6) 08 - 2	أَسْمَاءُ لَأَلَةٍ
жой номлари	(9, 7) 126 - 1	أَسْمَاءُ الْأَمَاكِينِ
замон ва жой номла- ри	(14) 34 - 1 (11) 06 - 2	أَسْمَاءُ الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ
жой номлари	(13) 413 - 1	أَسْمَاءُ الْمَوَاضِعِ
орқа қатор унлилар	(10) 380 ; (6) 236 ; (15) 80 ; (2) 73 ; (5) 43 ; (14) 37 - 1 (11) 422 (8) 01 - 2	إِشْبَاعٌ
сўз ясалиши	(14) 236 - 1	إِسْتِفَاقٌ
лабланган унлилар	(16) 76 ; (14) 69 ; (4) 09 - 1 (2) 167 ; (6) 88 ; (5) 87 - 3	إِسْتِمَامٌ

буйрук	۱ - ۱۵۳ (۹) ۳۴۵ (۱۴) ۲ - ۲۸ (۸, ۹, ۱۱) ۲۶ (۲) ۲۹ (۱۴) ۳۰ (۳, ۶, ۱۲) ۳۷ ۳ - ۱۵۶ (۵, ۵) (۱۷, ۱۶, ۱۵)	أمر
бирлик кўрсаткичи	۱ - ۱۵۳ (۷) ۲ - ۱۳۱ (۴)	أمر الواحد
дамма олмоқ	۲ - ۲۷ (۸, ۹)	إِضْمَمٌ
товуш алмашмоқ	۱ - ۱۶۷ (۱۱)	إِثْقَابٌ
касра олмоқ	۲ - ۲۷ (۹)	إِثْكَسَرٌ
сўзнинг биринчи ҳарфи	۱ - ۱۴ (۲)	أَوَائِلٌ
сўз охири	۱ - ۲۳۶ (۵)	أَوَاخِرٌ
ب		
товуш алмашуви	۱ - ۲۰ (۶)	بَدَلٌ
сўз ясалиши	۱ - ۱۸ (۵) ۲ - ۱۳ (۴)	بِنَاءٌ

ёрдам маъносидаги сўз	:(10, 6) 198 :(2) 163 :(0) 161 :(16, 12, 10) 160 - 1 :(4) 204 :(2) 202 (1) 91 - 2	إِعَاثَةٌ
турланиш, тусланиш	(10) 24 - 1	إِغْرَابٌ
иш-ҳаракатнинг ба- жарилиши	(11) 134 :(17) 187 :(17, 2) 23 :(4) 19 - 1	إِقَامَةُ الْفِعْلِ
қўшимча қўшиш	(7) 80 - 1	إِلْحَاقٌ
қўшилди, бирикди	(6) 236 :(0) 347 :(10) 109 - 1 (10) 109 :(0) 348 - 1	الْحَقُّ أُلْحِقْتُ
истак ва интилиш маъносидаги сўз	(16) 236 :(16) 234 - 1	الْقَصْدُ وَ التَّمَنَّى
кўрсаткич, белги	(11) 90 - 2	أَمَارَةٌ
олд қатор унлилар (хусусан, ö ва ä)	:(9) 143 :(16) 13 - 1 :(12) 01 - 2 126 :(0) 91 - 3	إِمَالَةٌ

туркча	؛(۱) ۳۳ ؛(۱) ۳۱ ؛(۱۴ ،۱۲ ،۱۰ ،۸ ،۲) ۳۰ ؛(۱۷ ،۱۲) ۲۹ - ۱ (۶) ۳۳۹ ؛(۱۳) ۲۸۱ ؛(۱۴) ۱۲۷ ؛(۱۰) ۹۲ ؛(۱۷ ،۱۶) ۵۳	تُرْكِيَّة
хоқоний туркийси	(۶) ۳۱ - ۱	تُرْكِي خاقانِي
иккиланмоқ	(۹) ۳۳۶ - ۱	تَشَدَّد
товуш иккиланиши	(۱۶) ۳۳۵ - ۱	تَشْدِيد
турлаш, тушлаш	(۳) ۱۳۴ ؛(۱۳) ۵۰ ؛(۱) ۲۶ - ۲	تَصْرِيف
кичрайтириш маъноси	؛(۹) ۲۴ - ۱ (۲) ۱۷۲ - ۳	تَصْغِير
ундошнинг иккиланиши	(۷) ۲۳۴ ؛(۱۶) ۲۷ - ۲	تَضْعِيف
фезълни ўтимли қилмоқ	(۱۰ ،۸) ۱۹۵ ؛(۸) ۷۸ ؛(۱) ۱۹ - ۱	تَعْدِي
иккидан ортиқ шахслар орасидаги иш-ҳаракатни ўз ичига олган биргалик даража	؛(۷) ۱۹۱ - ۱ (۳) ۱۱۲ - ۲	تَفَاعُل
бирликда келган	(۱۴) ۶۴ - ۱	تَفْرُد

ت		
таъкид	؛(٦) ٢٦ - ١ ؛(١٧) ٥٢ - ٢ (٥) ١٥٦ - ٣	تأكيد
муаннас	؛(١٢) ٦٠ - ١ (٩) ٥٠ ؛(٢) ٣٧ - ٢	تأنيث
товуш алмашуви	(١١) ٣١ - ١	تبديل
тобе сўз	(١٠) ٣٦١ - ١	تبع
иккилик	(١) ٣٨ - ١	تثنية
бир товушни бошқасига айлантис- ради	(٦) ١٣٦ ؛(١٥) ١٠٣ ؛(١٤) ٣٣ ؛(١٣) ٣٢ ؛(١٣) ٢٣ - ١	تجعل
музаккар	(٩) ٥٠ ؛(١) ٣٧ - ٢	تذكير
ўғуз туркманчаси	(١) ٣٣ - ١	تُرْكْمَانِيَّ غُزِيَّ
қарлуқ туркманчаси	(١٣) ٨٠ - ١	تُرْكْمَانِيَّ قَرْلُقيَّ

ЧИГИЛЧА	:(0) 106 :(14) 100 :(9) 73 :(16) 72 :(10) 37 :(4) 44 - 1 (0) 237 :(3) 126 :(2) 112 :(8) 107	جکلیه
ЖАМЛОВЧИ ОТ	(1) 171 - 3	جماعة
КЎПЛИК	:(14) 294 :(16) 106 :(1) 73 :(14) 64 :(0) 39 :(9) 24 - 1 (9, 4, 3, 1) 38 - 2	جمع
ح		
ЎЗУВДА ҲАРФНИНГ ТУШИБ ҚОЛИШИ	11 - 1	حذف
ТУШИРИБ ҚОЛДИРМОҚ	(14, 0) 326 - 1	حذف
ТОВУШ, ҲАРФ; ЁРДАМ- ЧИ СЎЗЛАР – КЎМАКЧИ, БОҒЛОВЧИ, ЮКЛАМА.	30 :(7) 33 :(16) 20 :(7) 24 :(7, 3) 22 :(7) 18 :(4) 0 - 1 68 :(13, 1) 43 :(7, 0) 41 :(0) 40 :(6) 39 :(11, 7) 37 :(4) 87 :(6) 80 :(6, 4) 79 :(10) 74 :(16, 13, 11) 72 :(17) 100 :(6) 104 :(7) 101 :(17, 10, 13, 2) 99 :(0) 87 :(10) :(13) 118 :(8, 6, 4) 117 :(14, 7, 4) 113 :(14) 112 :(7) :(10, 13, 11, 10) 16 :(9, 7) 103 :(1) 123 :(11) 121 :(4) 267 :(17, 0, 3, 1) 240 :(14) 236 :(2) 230 :(1) 188	حرف (ج. حروف, أحرف)

қиёсий даражадаги сифат	(9) 24 - 1	تَفْصِيلٌ
ث		
учлик	187 :(12) 125 :(7) 44 :(13) 21 :(6) 18 :(10, 9) 16 - 1 :(3) 414 :(1) 286 :(16, 4) 230 :(10, 9) 234 :(7) 228 :(9) (1) 110 :(1) 37 - 2	ثَلَاثِيٌّ
иккилик	:(3) 143 :(0) 44 :(3) 37 :(13) 21 :(6) 18 :(13, 9) 16 - 1 (16) 280 :(3) 267 :(14, 12, 10, 9) 234 :(1) 188 :(16) 103	ثَنَائِيٌّ
ج		
инкор	:(11) 289 :(13) 334 - 1 (17, 14) 04 - 2 (3) 231 - 3	جَحْدٌ
товушни бошқасига айлантирмоқ	(3) 336 :(9) 190 :(16, 14) 102 - 1	جَعَلَ
бошқа товушга айланмоқ	(13) 329 :(10) 102 - 1	جُعِلَ

меҳрибонлик ва ҳамдардликни билдирувчи сўз	(۵) ۵۳ - ۱	حَرْفُ تَحْنَنٍ و تعطف
қиёслаш маъносидаги сўз	(۸) ۹۳ - ۳	حَرْفُ تَشْبِيهِ
қарғиш маъносидаги сўз	(۵) ۴۵ - ۱	حَرْفُ الْحُلُوقِ
тезлатиш маъносидаги сўз	(۶) ۲۶۸ - ۱	حَرْفُ تَعْجِيلٍ
шубҳа юкламаси	(۱) ۱۱۶ - ۱	حَرْفُ شَكٍّ
боғловчи	(۱۰) ۱۵۹ - ۳	حَرْفُ عَطْفٍ
муболаға юкламаси	(۲) ۲۸۴ ; (۱۵) ۲۷۵ - ۱	حَرْفُ مَبَالَغَةٍ
инкор юкламаси	(۱۰) ۲۳۱ ; (۱۰) ۱۶۰ - ۳	حَرْفُ النِّهْيِ
ўзак товушлар	(۱۳) ۳۴۵ ; (۴) ۴ - ۱	حُرُوفُ أَصْلِيَّةٍ
итбоқ (эмфатик) товушлар	(۵) ۴ - ۱	حُرُوفُ الْإِطْبَاقِ
бўғиз товушлари	(۵) ۴ - ۱	حُرُوفُ الْحَلْقِ
қаттиқ ундошлар; жарангсиз ундошлар	(۱۳, ۱۵) ۲۸ ; (۷, ۵) ۲ - ۲	حُرُوفُ الصَّلَابَةِ

	(3) 280 (11, 10) 279 (10, 4) 270 (12) 269 (2) 268 (17) 293 (11) 280 (10, 7, 4) 284 (10) 283 (10, 7 (13) 240 (1) 243 (16) 237 (4, 3, 1) 229 (16) 228 270 (9) 271 (7) 270 (17, 12) 201 (10) 200 (7) 249 (12, 11) 422 (14) 403 (16) (8) 01 (12) 36 (7) 20 - 2 (8) 93 - 3	
сўроқ юкламаси	(16) 228 - 1	حَرْفُ إِسْتِفْهَام
келаси замон кўрсаткичи	(4, 3) 04 (11) 29 - 2	حَرْفُ إِسْتِقْبَال
инкор юкламаси	(8, 0) 43 - 1	حَرْفُ إِنْكَار
ўзак ҳарф	(13) 240 - 1	حَرْفُ أَصْلِي
ўзак ҳарф	(16) 270 (12) 103 - 1	حَرْفُ الْأَصْلِ
таъкид юкламаси	(17) 270 (8) 267 (9) 41 (10) 40 (9, 4) 37 - 1	حَرْفُ تَأْكِيد
ҳамдардликни бил- дирувчи сўз	(13) 83 - 1	حَرْفُ تَأْلِيم

خ

ёзув	(۱۴) ۱۲۷ ؛(۲) ۳۰ ؛(۱۷, ۱۲) ۲۹ - ۱	خط
ундалма	(۷) ۱۵۶ - ۳	خطاب
бешталиқ	۲۴۹ ؛(۱) ۲۴۴ ؛(۵) ۱۲۹ ؛(۱۳) ۲۱ ؛(۶) ۱۷ ؛(۱۰) ۱۶ - ۱ ؛(۱۰) ۴۲۲ ؛(۳) ۴۱۴ ؛(۱۰) ۲۶۱ ؛(۷) ۲۴۹ ؛(۷) (۱) ۳۷ - ۲	خماسي

د

иш-ҳаракатнинг да- вомийлиги	؛(۱۷) ۴۳۲ ؛(۱۳) ۴۳۱ ؛(۱۲) ۳۹۱ ؛(۶) ۳۵ ؛(۱) ۲۳ - ۱ ؛(۱) ۲۵۷ - ۲ (۱۳) ۲۳۲ - ۳	دوام

ذ

алиф, ва:в, йа:’ ҳарф- лари қисқа унли си- фатида ва ”в“, ”й“ деб ўқиладиган	؛(۵) ۱۱۱ ؛(۶) ۱۰۳ ؛(۱۲) ۸۰ ؛(۱۵) ۵۰ ؛(۱۳) ۴۲ ؛(۱۶) ۴ - ۱ ؛(۳) ۲۵۱ ؛(۷) ۲۲۸ ؛(۱۵) ۱۸۵ ؛(۹) ۱۵۲ ؛(۱۰) ۱۲۱ (۱) ۲۹۳ ؛(۴) ۲۶۱ ؛(۱۶) ۲۶ - ۲	ذوات الأربعة

“у:” ва “и:” товуш- лари	(16) 17 - 1 (20) 107 (6) 140 (2) 84 (13) 83 - 3	حُرُوفُ اللَّيْنِ
чўзиқ унлилар	(5) 340 - 1	حُرُوفُ الْمَدَّةِ
кўмакчи, боғловчи, юклама, қўшимча, ундов ва сўроқ сўзлар	(10) 28 - 2	حُرُوفُ الْمَعَانِي
араб алифбоси ҳарф- лари	(7) 4 - 1	حُرُوفُ الْمَعْجَمِ
алифбо ҳарфлари	(13, 11, 6) 339 (16, 13) 68 - 1	حُرُوفُ الْهَجَاءِ
ҳаракат	111 (11) 106 (8) 78 (2) 51 (7) 44 (16, 15) 21 - 1 143 (6) 129 (5) 125 (4) 124 (1) 122 (15) 119 (11) (12) 302 (2) 104 (7)	حَرَكَةٌ (ج. حركات)
сўз ўртасидаги ҳарф	... (7) 44 - 1	حَشَوٌ
енгиллаштириш	(12) 336 (9, 8) 193 - 1	خَفَةٌ
буйруқ	(1) 34 - 2 (11) 79 - 3	حُكْمٌ

қисқа унли сифатида ўқиладиган алиф, ва:в, йа:’ ҳарфлари бор сўзлар	(10) 104; 83 - 3 (10) 4 - 1	ذَوَاتُ الْفَلَاحَةِ
ر		
тўртлик	186 (0) 129 (12) 120 (13) 21 (6) 18 (9, 6) 16 - 1 (4) 433 (9) 422 (0) 391 (16) 243 (10) 226 (19) (1) 37 - 2	رُبَاعِيٌّ
оғзаки нутқ	(7) 30 - 1	رَطَائِنَةٌ
ҳарфнинг қисқа “у” билан ҳаракатланиши	124 - 1	رَفْعٌ
номшоқ жарангли	(11) 422 (3) 143 (4) 31 - 1	رَكٌّ رَكْمَةٌ
қўшиб олмоқ	(2) 276 (2) 230 (16) 234 - 1	رَكْبٌ
номшоқ жарангли	(11, 8) 143 (6, 3) 20 - 1 (16, 8) 207 (4) 48 - 2 (11) 143 - 1	رَكِيكٌ رَكِيكَةٌ

сифат; сифатдош	۱۲۹ ؛(۱۵) ۹۳ ؛(۴،۳) ۲۴ ؛(۵،۴) ۲۳ ؛(۱۵،۱۱،۱۰) ۲۲-۱ ۴۰۰ ؛(۲) ۳۹۹ ؛(۱۰،۹،۷،۶،۴،۳،۲) ۳۳۶ ؛(۳) ۱۳۶ ؛(۹،۷) ؛(۳،۱) ۴۳۳ ؛(۵،۲،۱) ۴۳۲ ؛(۱۰) ؛(۱۷،۱۵،۱۰) ۴۳ ؛(۱۳) ۴۱ ؛(۴) ۴۰ ؛(۸،۱) ۲۸ ؛(۱) ۲۶-۲ (۴) ۱۲۶ ؛(۱۴) ۴۸ ؛(۸) ۴۵ ؛(۶) ۴۴	صِفَة (ج. صفات)
боғловчи	؛(۱۰) ۱۶ ؛(۱۰) ۳۵۱-۱ (۱۲) ۶-۲	صِلَة
қаттиқлик; жарангсизлик	(۵) ۲۹ ؛(۱۵،۱۳) ۲۸ ؛(۷) ۵-۲	صَلَابَة
қаттиқлик; жарангсизлик	؛(۱۴) ۴۶۱ ؛(۱۶،۱۲) ۱۳۳ ؛(۱۳) ۸۰ ؛(۱۳) ۳۷ ؛(۱۶) ۱۴-۱ ؛(۵) ۳۳۲ ؛(۸) ۳۲۲ (۳،۲،۱) ۲۹ ؛(۱۶،۱۵) ۲۸ ؛(۱۰،۹) ۵-۲	صَلْبَة
сўз формаси	(۳) ۴۰ ؛(۱۳) ۳۰-۲	صِيغَة
ض		
дамма	؛(۱۲) ۳۹۹ ؛(۴) ۳۴۳ ؛(۷،۶) ۱۴۸ ؛(۳) ۳۶-۱ (۵) ۲۷-۲	ضَمَّة

суғдча	(13) 325 ; (1) 31 - 1	سُغْدِيَّة
тушмоқ	(6) 30 - 2	سَقَطَ
суқунланмоқ	(2) 27 - 2	سَكَنَ
суқун олмоқ	(15) 406 - 1	سَكَّنَ
кўрсаткич	(9) 195 ; (6) 35 - 1 (14) 42 ; (14) 41 ; (9) 40 ; (16) 29 ; (4,6) 28 - 2	سَمَّة
ўзак	(6, 1) 30 ; (10) 29 - 2	سِنَخ
ش		
кам учрайдиган	(15) 246 - 2	شَادَ
лабланган	(17) 92 ; (6, 4) 47 ; (15, 5, 4) 46 - 1	شَمَّة
ص		
тўғри	(14) 55 - 1	صَحِيح
морфология	(3) 21 - 1 (3) 53 - 2	صَرَفَ

қоида ИЗОҲ	:(۷) ۲۳۴ :(۶) ۱۵۳ :(۲) ۳۶ - ۱ :(۱) ۲۶ - ۲ (۳) ۷۸ - ۳	عَلَّة
белги, кўрсаткич	:(۱۷) ۴۳۲ :(۱۷, ۱۴) ۳۴۵ - ۱ (۱۱) ۵۴ :(۱۱) ۴۰ :(۱۰, ۹, ۸) ۳۹ :(۸, ۱) ۳۰ :(۱۳, ۱۱) ۲۹ - ۲	عَلَامَة
келаси замон кўрсаткичи	(۱۱) ۵۴ :(۱۳, ۱۱) ۲۹ - ۲	عَلَامَة لِلْإِسْتِقْبَالِ
иш-ҳаракат давом- лилиги кўрсаткичи	(۱۷) ۴۳۲ - ۱	عَلَامَة لِلدَّوَامِ الْفِعْلِ
ўтган замон кўрсаткичи	(۸) ۳۰ - ۲	عَلَامَة الْعَابِرِ
III шахс кўрсаткичи	(۹) ۳۹ - ۲	عَلَامَة الْعَائِبِ
II шахс кўрсаткичи	(۹) ۳۹ - ۲	عَلَامَة لِلْمُخَاطَبِ
ўтган замон феъли кўрсаткичи	(۱۱) ۳۰ - ۲	عَلَامَة لِمُضِي الْفِعْلِ
I шахс кўрсаткичи	(۸) ۳۹ - ۲	عَلَامَة لِلنَّفْسِ

ط

ҳарфнинг тушиб қо- лиши	(12) 298 - 1	طَرْخٌ
туширилди	(12) 336 (9, 8) 193 (16) 106 - 1	طَرِحَتْ
ع		
сон	(9) 292 (3) 281 (5, 6) 118 (18) 117 (2) 50 (13) 38 - 1	عَدَدٌ
феълни ўтимли қилиш	(16) 219 - 1	عَدَّى
ўтимли бўлиш	(16) 219 - 1	عُدِّيَ
арабча	80 (7, 5) 82 (16) 80 (14) 73 (3) 32 (17, 16) 53 - 1 (10) 117 (8) 101 (14) 97 (9) 93 (9) 92 (2) 91 (14) 272 (14) 263 (12) 158 (17) 148 (30) 136 (12) 121 (8) 339 (11) 300 (13, 12) 281 (15) (17) 52 - 2	عَرَبِيٌّ
боғловчи	(10) 160 (10) 159 - 3	عَطْفٌ

назал коф – н	(10) 287 ; (5) 286 ; (4) 273 ; (4) 262 – 3 ; (8) 120 – 1 (4) 262 – 3	عَنْ كَافِيَةٍ
ўзлашма сўз	(8) 384 ; (8) 383 ; (15) 354 – 1	غَيْرُ أَصْلِيَّةٍ
“F” товуши бор (сўз)	(10) 143 – 1	غَيْبِيَّةٌ
ف		
форсча	(15) 139 ; (4, 5, 3) 73 – 1	فَارْسِيَّةٌ
ижрочи, аниқ даража сифатдоши	167 ; (17, 10, 6, 1) 23 ; (13, 12) 22 ; (14, 10) 20 – 1 ; (15) 236 ; (11) 234 ; (16) 172 ; (11) ; (11) 43 ; (13) 41 ; (16, 3, 1) 40 ; (1) 34 ; (8, 1) 28 – 2 ; (13, 7) 136 ; (1) 132 ; (2) 104 ; (17) 46 ; (15) 45 ; (3) 44 ; (1) 307 ; (11, 7, 3, 1) 203 (13, 9) 232 – 3	فَاعِلٌ
фатҳа	(11) 302 – 1	فَتْحِيَّةٌ
фатҳа олмоқ	(15) 406 – 1	فَتْحِيَّةٌ

غ		
Ўтган замон	(٦) ١٤٨ (٩, ٧, ٥) ١٤٣ (١٦) ٢٤ - ١ (٨) ٣٠ (٧, ٢) ٢٧ (١١, ٨, ٥, ٤) ٢٦ (١٤) ٢٣ (٩) ٦ - ٢	غائِب
III шахс бирлик	(١٦) ١٦ - ١ (١٧, ١٢) ٤٠ (١٠) ٣٩ (١٧) ٣٨ - ٢ (٤) ١٦١ - ٣	غائِبَة
Ўғузча	(١١) ٥٢ (١٣) ٤٣ (١٣) ٤١ (١٠) ٣٩ (٦) ٧ (١٦) ٣٢ - ١ ١٠٣ (٦) ١٠٠ (١) ٩٧ (٣) ٩١ (١٣) ٨٠ (٥) ٦٣ (٦) ٦٢ (٥) ٣٩٩ (١١) ٣٠٢ (٨) (٥) ٢٦ - ٢	غُزِّي
назал	١٢٠ (١) ١١٨ (١٤) ١٠٩ (١٠, ١) ١٠٥ (٥) ٨٦ (٩) ٤٣ - ١ ٢٤٢ (٣) ١٨٦ (١٦) ١٥٢ (١٣, ١٠) ١٤١ (٣) ١٢٩ (٨) (٤) ٢٦٩ (١٥) (٧) ٥٣ - ٢	عَنَّة

ق		
“қ” товуши бор сўз	:(10) 143 :(10) 68 :(12) 20 - 1 (6) 48 :(12) 44 - 2	قافي (قافية)
қарлуқча	(10) 297 :(6) 53 - 1	قَرَلُقي
товуш алмашуви: а) сўздаги товушлар ўрнининг алмашуви; б) сўздаги бир товуш ўрнига бошқасининг айтилиши	(11) 329 :(6) 113 :(4) 90 :(6) 92 :(8) 89 - 1	قَلْب
алмашди, ўзгарди	(1) 237 :(14, 13, 11, 8) 102 :(10) 92 - 1	قَلْب
сўз, нутқ	89 :(13) 83 :(12, 11) 37 :(7) 24 :(12, 13, 10, 7) 13 - 1 (6) 268 :(9) 101 :(11)	قَوْل
умумий қоида	:(12) 133 :(11, 10) 129 :(10) 102 :(10) 26 :(9) 16 - 1 230 :(13) 234 :(12) 180 :(10) 181 :(10) 103 :(8) 136 :(7, 6) 276 :(11, 10, 6) 280 :(10, 8) 237 :(5) 236 :(11) :(3) 433 :(13) 422 :(14) 417 :(11) 391 :(2) 346 :(8) 336 (17) 52 :(1) 26 - 2	قياس (ج. أقيسة)

тобе сўз, эргаш сўз	(А, Ҳ) 361 - 1	فَوْع
фeъл (фeъллар)	:(4) 19 :(11, 8, 4, 1) 19 :(7, 6, 0) 18 :(9) 16 :(2) 14 - 1 24 :(10, 1) 23 :(12) 22 :(9, 8, 7, 4, 1) 21 :(14, 10) 20 :(10) 40 :(10, 11, 6) 30 :(2) 34 :(14) 31 :(10, 6, 0, 4) (11) 108 :(1) 104 :(12, 9) 103 :(12, 9, 4) 143 :(9) 41 :(1) 188 :(16) 187 :(10) 172 :(11) 167 :(14) 160 :(17 , 4) 230 :(12, 10) 234 :(16, 14) 219 :(12, 11, 8) 190 270 :(6) 270 :(13) 263 :(8) 237 :(16) 236 :(16, 13 :(4) 433 :(10) 432 :(13) 431 :(13, 11) 28 :(4) 27 :(11, 0, 3, 2) 26 :(10) 23 :(9) 6 :(11) 0 - 2 :(14) 41 :(11, 9, 4) 40 :(12, 1) 30 :(16) 29 :(10, 6, 4) (1) 91 :(17) 04 :(3) 03 :(17) 02 :(7) 00 :(13) 49 :(4) 42 136 :(1) 127 :(11, 0, 1) 110 :(2) 104 :(3) 92 :(0 ,(0) 261 :(1) 207 :(10) 204 :(1) 187 :(10) 160 :(7, 13) (13) 232 :(4) 161 :(7) 138 :(2) 136 - 3	فَعْل ج. أفعال
ўтган замон	(16, 13) 127 :(7) 00 :(1, 12) 30 - 2	فَعْل واجب

	:(٤,١) ٢٨٠ :(١٥) ٢٧٧ :(١٢) ٢٧٥ :(١٢,٥) ٢٣٦ :(١١,١٠) :(٧) ٣٣٩ :(٧) ٢٨١ (٧,٦) ٤٨ - ٢	
кенжакча	(٤) ٣٦٠ :(١٥) ٣٥٣ :(٨) ٢٥٧ - ١	كَنْجَاكِي
сўз шакллари	(٧) ١٤٣ :(٧) ٢٤ - ١	كَيْفِيَّة
ل		
ўтимсиз феъл	:(٨) ١٩٥ :(٧) ١٨١ :(١٣) ١٥٨ - ١ ٢٤٦ :(١٠) ١٩٩ :(٥) ١١٠ :(٢) ١٠٤ :(١٢) ٧١ :(٧) ٥٠ - ٢ :(٥) ٢٦١ :(١٥) (١٢,٩,٨,٧,٥,٤) ٧٨ - ٣	لازِمٌ (ج. لوازم)
лом-алиф	(٦,٤,١) ٢١ :(١٨) ١٨ - ١	لام الف
ўтимсиз	(٨) ٧٨ :(١٤) ٢٠ - ١	لُزُومٌ
ТИЛ	(١٤,١٣,١) ٣٠ :(١٦,١٤,٩,٨,٤,٢) ٢٩ :(١) ٣ :(١٣) ٢ - ١ (٩) ١٢٠ :(٣) ٩٨ :(١٦) ٧٠ :(١) ٣٦ :(١٦)	لِسَانٌ (ج. أَلْسِنٌ)

ك		
ингичка ўзак ва қўшимчалар	۱۴۳ (۳) ۲۶ (۶) ۲۰ - ۱ ۴۸ (۷) ۴۴ - ۲	کالی
китоб	۳۰ (۴, ۲) ۶۸ - ۱ (۱۷)	کتاب
ёзув	۴۱۴ - ۱	کتابه
ёзув	۴۱۴ - ۱ (۹)	کتابه
касра	۴۲ (۳) ۳۶ - ۱ (۱۷) ۲۶ - ۲ (۱۳)	کسر
касралантирди	۱۲۷ - ۱ (۱۳)	کسر
нутқ	۴۶ (۲) ۳۹ (۹) ۳۷ (۸) ۳۴ (۱۴) ۳۳ (۱۳) ۳۲ (۴) ۳۱ - ۱ ۳۰۱ (۱۱) ۱۱۷ (۱۲) ۹۸ (۳) ۸۵ (۱۰) ۵۲ (۱۱) (۳) ۶ - ۲ (۱۲)	کلام
сўз	۳۲ (۱۳) ۳۱ (۳) ۲۶ (۱۲) ۲۵ (۶) ۲۲ (۶) ۲۰ (۹) ۴ - ۱ ۶۸ (۱۰) ۵۳ (۸) ۴۳ (۱۶) ۴۱ (۱۱) ۳۸ (۷) ۳۴ (۸) ۱۴۳ (۵) ۱۲۷ (۱۲) ۱۲۲ (۷) ۱۱۸ (۱۵) ۱۱۳ (۱۷, ۳) ۹۱	کلمه

хоқоний тили	(10) 271 ; (10) 74 - 1	لُغَةُ خَاقَانِيَّة
сайрам тили	(16) 78 - 1	لُغَةُ سَيْرَم
қипчоқ тили	(16) 110 ; (10) 80 ; (1) 71 - 1	لُغَةُ قَفْجَاق
кошғар тили	(9) 297 - 1	لُغَةُ كَاشِغَر
соф тил	(5) 401 - 1	لُغَةُ مَحْضَنَة
яғмо тили	(8) 93 - 1	لُغَةُ يَغْمَا
сўзнинг товуш жиҳати	73 ; (14) 74 ; (5) 58 ; (10) 54 ; (16, 3) 53 ; (4) 29 - 1 237 ; (9) 181 ; (8, 6, 5) 100 ; (13) 126 ; (9) 92 ; (14) ; (11) 301 ; (7) 334 ; (12) 281 ; (10) 272 ; (6) 209 ; (17) (3) 32 - 2	لَفْظٌ (ج. أَلْفَاظ)
ўзагида иккита бўш ҳарфи бўлган сўз	(1) 294 - 3	لَفِيْفٌ
“у” ва “и” товушлари	; (5) 344 ; (10) 339 ; (1) 371 ; (16, 9, 7) 17 - 1 ; (17) 31 - 2 (20) 107 ; (6) 140 ; (2) 84 ; (13) 83 - 3	لَيْنٌ

сўз тил	۲۴ ؛(۹ ،۸ ،۶) ۲۲ ؛(۷) ۱۶ ؛(۱۴) ۱۳ ؛(۱۱) ۴ ؛(۱۲ ،۹) ۳ - ۱ ؛(۱۳ ،۱۲ ،۱۰ ،۷) ۳۰ ؛(۱۶ ،۱۱ ،۲) ۲۹ ؛(۳) ۲۷ ؛(۱۱) ۲۶ ؛(۷) ۴۷ ؛(۴) ۴۴ ؛(۱۳) ۴۱ ؛(۵ ،۳) ۳۴ ؛(۷) ۳۳ ؛(۱۶) ۳۲ ؛(۱۰) ۳۱ ؛(۱۵) ۶۳ ؛(۶) ۶۲ ؛(۶) ۵۳ ؛(۱۴) ۵۱ ؛(۱۴) ۵۰ ؛(۸) ۴۹ ؛(۱) ،۴) ۱۰۰ ؛(۱) ۹۷ ؛(۱۷) ۹۵ ؛(۱۱ ،۱۰) ۷۸ ؛(۸ ،۵) ۷۶ ؛(۹) ۷۳ ۱۱۲ ؛(۸ ،۳) ۱۰۷ ؛(۵ ،۳) ۱۰۶ ؛(۵ ،۴) ۱۰۴ ؛(۸ ،۶) ۱۰۳ ؛(۱۴ ؛(۱۱ ،۵) ۲۳۷ ؛(۱) ۲۲۷ ؛(۱۰) ۲۱۶ ؛(۴) ۱۲۵ ؛(۲) ۱۲۱ ؛(۲) (۱۰) ۴۲۲ ؛(۱۱) ۳۰۰ ؛(۱۰) ۲۹۷ ؛(۱) ۲۸۲ ؛(۸) ۲۵۷	لُغَةٌ (ج. لغات)
арғу тили	؛(۱۲) ۲۷۴ ؛(۸) ۱۱۶ ؛(۵) ۱۱۴ ؛(۸) ۹۴ ؛(۸) ۹۱ ؛(۱۳) ۳۷ - ۱ (۸) ۲۹۷ ؛(۱۷) ۲۷۹	لُغَةٌ أرغو
уйғур тили	(۸) ۱۹۲ - ۱	لُغَةٌ أُوغُر
барсғон тили	(۱۰) ۸۱ ؛(۱۵) ۶۱ - ۱	لُغَةٌ بَرَسْغَان
булғор тили	(۴) ۳۲۱ ؛(۱۲) ۵۸ - ۱	لُغَةٌ بُلْغَار
тубут тили	(۱۴) ۸۵ ؛(۱۶) ۸۰ - ۱	لُغَةٌ تُوْت
турк тили	(۱۳) ۲۷۵ ؛(۹) ۱۴۱ ؛(۵) ۷۳ - ۱	لُغَةٌ التُّرْك
чигил тили	(۱۷) ۲۷۳ ؛(۷) ۸۳ ؛(۱۴) ۶۰ ؛(۴) ۴۵ - ۱	لُغَةٌ جِكِل

Ўтимли феъл	:(0) 261 :(1) 189 :(11) 182 :(12) 39 - 2 (3) 147 :(8, 7, 0, 3) 78 - 3	مُتَعَدِّ
сўзнинг охирги ҳарфи	(4) 32 - 1	مُتَأَخَّرٌ
ҳаракатланган	(11, 10) 290 :(11) 106 :(2, 1) 01 :(10, 14) 21 - 1	مُتَحَرِّكٌ
сўз ўртасидаги ҳарф	(6) 30 :(4) 32 - 1	مُتَوَسِّطٌ
“Й” билан бошланган сўзлар	:(1) 111 :(6) 109 :(4) 106 :(14) 101 :(1) 70 :(14) 4 - 1 :(8) 100 :(1) 126 :(13) 283 :(0) 263 :(1) 204 :(3) 203 - 2 :(3) 144 :(8) 131 :(10) 118 :(8) 104 :(10) 83 :(2) 2 - 3 (0) 102	مِثَالٌ
ўрта ҳарфи иккиланган сўз	(11) 126 - 1	مُنْقَلٌ
сода сўз	:(9, 7) 422 :(3) 414 :(4) 34 :(7) 87 - 1 :(16) 33 :(12) 31 :(7) 29 :(2, 1) 27 - 2 (7) 128 - 3	مُجَرَّدٌ
мажхул даража	:(1) 187 :(1) 127 - 2 (3) 78 - 3	مَجْهُولٌ

ЎТГАН ЗАМОН	(13) 370 (9) 190 (11) 137 (9, 0, 4) 143 (17) 24 - 1 (17, 14) 29 (7) 28 (4) 27 (11, 3, 2) 26 (13, 9) 7 (7) 0 - 2 (14) 41 (7) 30 (17)	ماضي
бир товушнинг бошқасига ўзгариши	117 (17) 102 (7) 101 (2) 72 (17) 69 (4) 30 - 1 (7) 234 (0) 188 (17) 148 (12, 11) 121 (14, 11) (10) 334 (17, 13) 326 (4) 270 (14) 272 (2) 230 (10) 308 (17) 300 (13) 349 (7) 340 (11) 23 - 2	مبادل
“мусобақалашмоқ” маъноси	(7, 4) 163 (4) 162 (13, 9) 161 (17, 13, 10) 160 - 1 (11, 9) 202 (17) 201 (8) 200 (10, 13, 4) 199 (11) (0) 91 - 2	مباراة
муболаға маъноси	(7) 276 (11) 270 (8, 4) 127 - 1	مبالغة
туб	(13) 16 - 1 (2) 26 - 2	مبني
сўзнинг боши	(7) 22 - 1	مبادي الكلم

даммалашган	(10) 339 - 1 (6) 27 ; (11, 10, 10) 26 - 2	مَرْفُوع
бириккан, боғланган	;(10) 172 ; (8) 21 ; (3) 20 - 1 ;(1) 110 ; (7) 97 - 2 (7) 138 - 3	مُرْكَب
жуфт сўзлар	(8, 7) 361 - 1	مُزَوَّج
ясама сўз	(16) 33 ; (7) 29 - 2	مَزِيد
тортишув маъноси	(16) 160 - 1	مُسَاجَل
кўчма маъно	(2) 312 - 1	مُسْتَعَار
келаси замон	(17, 2) 04 ; (8) 29 - 2	مُسْتَقْبَل
суқунлашган	(6) 348 ; (2) 286 ; (10) 127 ; (7) 44 - 1	مُسْكَن
орқа қатор унлили	;(10, 8) 143 ; (10) 67 - 1 (6) 48 ; (8) 33 ; (16, 14, 7) 32 - 2	مُسْبَعَة
ясалма сўз	(17) 416 - 1	مُشْتَق
товушнинг иккиланиши	;(9) 190 ; (4) 190 - 1	مُشَدَّد

II шахс бирлик	(9, 2) 39 ; (16, 8, 4) 38 ; (16) 37 ; (10) 36 - 2	مُخَاطَبٌ
тушиб қолган (товуш)	(0) 97 - 2	مُخَذَوْفٌ
ҳаракатланган	(2) 104 ; (2) 136 ; (10) 21 - 1	مُحَرَّكٌ
дарак билдирувчи феъл	(17) 30 - 2	مُخَيَّرٌ
талаффуз ўрни ва усули	;(13) 78 ; (9) 73 ; (2) 69 ; (17) 68 ; (14) 00 ; (3) 33 - 1 ;(17) 118 ; (14) 116 ; (9) 114 ; (10) 100 ; (9) 93 ; (16) 91 (1) 434 ; (13) 300 ; (8) 264 ;(13) 28 - 2 (1) 171 - 3	مُخْرَجٌ
талаффуз учун осонлашган, енгиллашган	(13) 16 - 1	مُخَفَّفٌ
унлиларнинг чўзиқлиги; чўзиқлик билдирувчи ҳарф ва белги	;(1) 371 (0) 344 ; (0) 340 ; (10) 339 ; (8) 17 - 1 (17) 31 - 2	مُدَّ
ассимиляциялашган	(10) 190 - 1	مُدَّعِمٌ
музаккар	(1) 433 - 1	مُدَّكَّرٌ

бўлган сўзлар	(13) 272 :(9) 127 :(3) 103 :(15) 17-3	
охири ي، و، ا дан бири бўлган сўзлар; икки марта нотўғри	:(5) 80-1 :(11) 36-2 (15) 319 (4) 118 :(16) 61-3 :(5) 80-1 (15) 319 :(4) 118 :(16) 61-3	مُعْتَل المعتل العجز
нуқтали	(14, 10) 33-1	مُعْجَمَةٌ
III боб мажхул сифатдоши	(15) 90, (11) 19-1	مُفَاعِلٌ
фатҳаланган	:(17) 53-1 (17, 16) 53 :(4) 27 :(9, 8, 7, 4) 26-2	مُفْتَوِّحٌ
мажхул даража си- фатдоши	422 :(12) 413 :(15, 12) 375 :(13) 360 :(16) 19-1 :(7) 432 :(3) :(13, 7) 136 :(14) 133 :(8) 49-2 (1) 38-3	مُفْعُولٌ
касраланган	(10) 27 :(14, 13) 26-2	مُكْسَرٌ

	(۱۴) ۲۰۲ - ۲	
ҳаракат номи	۹۶ ؛(۱۲, ۶, ۱) ۲۵ ؛(۱۴, ۱۳) ۲۴ ؛(۹) ۱۴ ؛(۱۳, ۹) ۶ - ۱ ۱۳۸ ؛(۴) ۱۴۶ ؛(۱۱, ۱۰, ۹, ۷, ۵) ۱۴۳ ؛(۱۴) ۱۳۳ ؛(۱۷, ۱۶) ۴۱۷ ؛(۲, ۱) ۳۹۱ ؛(۸, ۷) ۴۲۱ ؛(۱۲) ۴۱۷ ؛(۲, ۱) ۳۹۱ (۸, ۷) ؛(۱۲) ۴۲۱ ؛(۱۲) (۹) ۱۳۰ ؛(۱۴) ۴۸ ؛(۱۲) ۳۵ ؛(۱۸) ۳۳ - ۲	مَصْدَرٌ (ج. مصادر)
ҳозирги замон		مُضَارِعٌ
икки ундоши бир хил сўзлар	؛(۱۳) ۱۲۵ ؛(۴) ۱۲۱ ؛(۹) ۱۰۰ ؛(۱۱) ۷۴ ؛(۷) ۴۲ ؛(۱۳) ۴ - ۱ ؛(۱) ۲۴۸ ؛(۱) ۲۲۸ ؛(۱۰) ۱۷۸ ؛(۱) ۱۳۹ (۱۱) ۲۳۶ ؛(۵, ۴, ۲) ۲۳۴ ؛(۱۱) ۳۶ - ۲	مُضَاغَفٌ
изофа бўлагидаги аниқланмиш	؛(۱۸) ۴۳ - ۱ (۱۴) ۴۸ ؛(۱۲) ۳۵ - ۲	مُضَافٌ
дамма олган ҳарф ёки товуш	(۱۷, ۱۶) ۵۳ ؛(۶, ۵) ۲۷ ؛۱۱ (۲۶) ۲	مُضْمُومٌ
ўтган замон	(۴) ۴۲ ؛(۱۱, ۹) ۴۰ ؛(۴) ۲۷ - ۲	مُضِيٌّ
икки ҳарфи а, в, ي	؛(۴) ۱۲۳ ؛(۱۲) ۱۰۳ - ۱	مَطْوِيٌّ

боғловчи	(۱۴) ۱۳۳ ؛(۸) ۴۹ ؛(۱) ۳۸ - ۲	نَسَقَ
ўзак ёки негиз охиридаги “а” унлиси	؛(۴) ۳۴۳ ؛(۱۲) ۳۰۲ ؛(۶) ۱۴۸ - ۱ (۵) ۲۶ ؛(۱۵) ۲۳ - ۲	نَصَبَ
шаҳс	؛(۱۶) ۶۲ - ۱ (۱۴) ۴۰ ؛(۸) ۳۹ ؛(۱۶) ۳۸ - ۲	نَفْسَ
инкор	؛(۱۰ ، ۳ ، ۲) ۵۲ ؛(۵) ۱۳ - ۱ (۳) ۲۳۱ ؛(۵) ۱۵۶ ؛(۱۱) ۷۹ - ۳	نَهَى
тур, хил	؛(۱۴) ۱۲۱ ؛(۱۵ ، ۱) ۱۰۴ ؛(۱۶) ۷۷ ؛(۴) ۲۳ ؛(۱۵) ۲۲ - ۱ ۲۳۳ ؛(۱۱) ۱۵۸ ؛(۴) ۱۴۲ ؛(۷ ، ۵) ۱۴۱ ؛(۷) ۱۴۰ ؛(۱۳) ۱۲۳ (۴) ۲۶۱ ؛(۱) ۲۵۹ ؛(۳) ۲۵۰ ؛(۱۳)	نَوْعَ
ҳамза	(۲) ۱۴۳ ؛(۶) ۱۴۲ ؛(۲) ۳۷ ؛(۱۲) ۴ - ۱	هَمْزَةَ
و		
ўтган замон феъли	(۱۶ ، ۱۳) ۱۲۷ ؛(۷) ۵۰ ؛(۱۳) ۴۹ ؛(۱۲ ، ۱) ۳۵ ؛(۵) ۲۶ - ۲	واجِبَ
бирлик	؛(۷) ۱۵۳ - ۱ (۴) ۱۳۱ ؛(۶ ، ۲) ۳۸ - ۲	واحدَ

олд қатор унлили	(11, 9) 143 ; (7) 20 - 1	مَمَال
фатҳаланган	(6) 339 - 1 (6, 5, 2, 1) 27 - 2	مَنْصُوبٌ
ўртасида бўш ҳарф бўлган сўзлар	(9) 170 ; (9) 100 ; (5) 141 ; (2) 109 ; (9) 78 ; (14) 40 - 1 (4) 271 ; (7) 249 (1) 287 ; (6) 262 ; (12, 4) 261 ; (10, 8) 26 ; (13) 92 - 2 (12) 130 ; (3) 121 ; (2) 84 - 3	مَنْقُوصٌ
усул	(4) 43 - 2	مِنْهَاجٌ
усул	(5) 32 - 1	مِنْوَالٌ
бирликда қўлланувчи	(10) 293 ; (16) 106 - 1	مَوْجِدٌ
муаннас	(1) 433 - 1	مَوْئَلٌ
аниқланмиш	(10, 7, 2, 1) 432 ; (13) 431 ; (12) 270 ; (6) 24 - 1 (13) 44 - 2	مَوْصُوفٌ
ن		
ундов	(11) 38 - 1	نَدَاءٌ

алмашади	:(⁸) 336 :(⁷) 276 :(16) 270 :(⁸) 264 :(⁸) 117 :(9) 103 - 1 (7) 5 - 2	يَقْلَبُ
касраланади	:(15) 112 - 1 (14) 26 - 2	يَكْسِرُ
ўтимсиз бўлади	(10) 166 - 1	يَلْزُمُ

боғловчи “ва”	(٤) - ٢٣١ ٣ ؛ (٨) ٢٢ - ١	وَأَوْ الْعَطْفِ
боғловчи “ва”	؛ (٨) ٢٢ - ١ (٤) ٢٣١ - ٣	وَأَوْ التَّسْقِ -
якка от	(١) ١٧١ - ٣	وُحْدَان
ي		
алмашади, ўзгаради	(٨) ١٠٢ - ١	يُبَدِّلُ
алмаштиради, ўзгартиради	(١٤) ٣٠٠ ؛ (٩) ٩٣ - ١	يُبَدِّلُ
сўзлашади	(٦, ١) ٣١ - ١	يَتَكَلَّمُ
бирикади, боғланади	(١٢) ٢٧٥ ؛ (١٣) ٢٦٣ ؛ (١٠, ٩) ٢٣٤ - ١	يُرَكَّبُ
қўшилади	(١١) ٣٢٢ ؛ (١٢) ١٥٣ ؛ (١٠, ٧) ١١٨ - ١	يُزَادُ
қўшади	(٨) ٣١٦ - ١	يَزِيدُ
қўчма маънода қўлланади	(١) ٧٤ - ١	يُسْتَعَارُ
сукунланади	(٥) ٢٧ - ٢	يَسْكُنُ
тушиб қолган	(٨) ١٣٦ ؛ (٨) ١٠٥ - ١	يَطْرَحُ
фатҳаланади	(٥) ٣٩٩ - ١	يَفْتَحُ

“ДЕВАНУ ЛУҒАТИ-Т-ТУРК” ФИҲРИСТИ

I. Муқаддима қисми:

[Ҳамд, наът, тақдим].

- Ал-қавлу фи-л-ҳуру:фи-л-лати бунийат ғалайҳа: ал-луға:ту (7; 36).
 Ал-қавлу фи байа:ни-л-асма:’и-л-мушгаққати мина-л-афъа:л (10; 46).
 Ал-қавлу фи маблағи абниййати-л-луға:т (16; 66).
 Ал-қавлу фи зийа:да:ти-л-асма:’ (17; 7а).
 Ал-қавлу фи зийа:да:ти-л-афъа:л ва бина:’иха: (18; 76).
 Ал-қавлу фи тақди:ми-л-абниййати баъдуҳа ғала баъдин (21; 86)
 Ал-қавлу фи тақди:ми-л-ҳуру:фи баъдуҳа ғала баъдин (21; 86).
 Ал-қавлу фи-ҳ-ҳифа:т-л-лати ла: тадхулу фи-з-зикри (22; 9а).
 Ал-қавлу фи-л-маҳа:дири-л-лати ла: тадхулу фи-з-зикри (24; 96).
 Қавлун а:хару фи-ма: зукира фи-л-кита:би ва лам йузкар (26; 10а).
 Ал-қавлу фи җабақа:ти-т-турки ва байа:ни-л-қаба:’или (28; 106)
 Ал-қавлу фи байа:ни алсуни-т-турки (29; 126).
 Ал-қавлу фи байа:ни-л-ихтила:фи мина-л-луға:ти (31; 13а).

II. Луғат қисми:

КИТА:БУ-Л-АСМА:’И МИНА-Л-ҲАМЗИ (38; 15а).

БА:БУ-С-СУНА:’ИЙЙАТИ (37; 15а).

Ал-муда:ъафу минҳу (42; 166).

Зава:ту-л-арбаъати минҳу (32; 166).

Ал-ғуннату минҳу (43; 166).

АБВА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ (44; 17А).

БА:БУ ФАЪЛИН ВА ФУЪЛИН ВА ФИЪЛИН

МУСАККАНАТУ-Л-ҲАШВИ (44; 17а).

Ал-манку:ҳ у минҳу (45; 17а).

Зава:та-л-л-арбаъати минҳу (50; 186).

АБВА:БУ-Л-МУТАҲАРРИКАТИ-Л-ҲАШВИ. (51, 186).

БА:БУ ФАЪАЛ ВА ФАЪУЛ ВА ФАЪИЛ МУТАҲАРРИКАТУ-Л-ҲАШВИ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (51; 186)

Ал-муда:ъафу минҳу (74; 266).

Ал-миса:лу минҳу (75; 266).

Ва навъун минҳу а:хару (77; 276).

Ал-манку:ҳ у минҳу (78; 276).

Ва мина-л-йа:’ минху (79; 276).

Ал-муъатгалу-л-ъажузу минху (80; 28а).

Зава:ту-л-арбаъати (80; 28а).

Ал-гуннату минху (86; 30а).

БА:БУ АФЪАЛ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (87; 306).

Ал-муда:ъафу минху (100; 34а).

Ал-миса:лу минху (101; 34б).

Ал-маъвиййу минху (103; 35а).

Ва навъун а:хару минху (104; 35а).

Зава:тул-арбаъату минху (104; 35а).

Ва навъун а:хару минху (104; 35б).

Ал-гуннату минху (105; 35б).

Ал-гуннату-л-ахи:рату (105; 35б).

Ал-миса:лу минху (106; 35б).

Зава:ту-л-арбаъати (106; 36а).

**БА:БУ АФЪА:Л ВА УФЪА:Л ВА ИФЪА:Л МУТАҲАР-
РИКАТУ-Л-ҲАШВИ ФИҲАРАКА:ТИҲИ** (106; 36а).

Ал-миса:лу минху (109; 37а).

Ва мимма: улхиқат ал-ва:ву биҳи (109; 37а).

Ал-манқу:у минху (109; 37).

Ал-гуннату минху (109; 27а).

БА:БУ ФАЪ:АЛ ВА ФАЪУ:Л (110; 37а).

Ал-миса:лу минху (111; 37б).

Зава:ту-л-арбаъати (111; 37б).

БА:БУ ФАЪЛА ФИҲАРАКА:ТИҲИ (111; 37б).

БА:БУ ФАЪЛА (117; 39б).

Ва мина-л-гуннати-л-жи:миййати ба:бу фуъул (118; 39б). -

Ва навъун минху ғала фаъална: фи ҳарака:тиҳи (119; 40а).

Ал-гуннату-л-ка:фиййату минху (120; 40а).

Ал-муда:ъафу минху (121; 40б).

Зава:ту-л-арбаъати минху (121; 40б)

Ва навъу а:хара минху (121; 40б).

**БА:БУ ФАЪА:ЛУ: ВА ФУЪА:ЛУ: ВА ФИЪА:ЛУ: ФИ
ҲАРАКА:ТИҲИ** (122; 40б).

Ал-маъвиййу минху (123; 41а).

Ва мимма: зи:даг ан-ну:ну фи а:хариҳи (123; 41а). --

Ва навъун минху (123; 41а).

БА:БУ АФА:ЪУ:Л ФИ ХАРАКА:ТИҲИ (124; 41а). **БА:БУ АФЪАЛА:Н**(125; 41б).

БА:БУ ФИБИНИ:ЛИ:ФИХАРАКА:ТИҲИ(125; 41б).

АБВА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙЙИ (125; 41б).

БА:БУ АФЪА:Л МИНА-Л-МУДА:ЪАФИ (125; 41б).

БА:БУ ФАЪБУ:Л МУСАҚҚАЛУ-Л-ХАШВИ (126; 42а).

БА:БУ ФАЪАЛЛА:МУСАККАНАТИ-Л-ЛА:МИ-Л-У:ЛА: (127; 42а).

БА:БУ АФЪА:ЛИЛ (127; 42а).

БА:БУ ФАЪЛУ:ЛИ (128; 42б).

БА:БУ ФАЪЛАНДИ: (128; 42б).

БА:БУ ФУЪУ:ЛИ:Н ФУННАТАН (128; 42б).

АБВА:БУ-Л-ХУМА:СИЙЙИ. БА:БУ ФАЪАЛЪАЛ ФИ ХАРАКА:ТИҲИ (129; 42б).

БА:БУ ФАЪАЛЪА:Н МУТАХАРРИКАТИ-Л-ФА:И ВА-Л-ЪАЙНИ (136; 44б).

Ва навъун минху (140; 45б).

БА:БУ АФЪАЛАЛ (140; 45б).

Ва мимма: думмат фа: уху (140; 45б).

БА:БУ ФУЪА:ЛИЛ (141; 45б).

Ва навъун минху манқу:сан (141; 46а).

Ва навъун а:хару минху (141; 46а).

Ва мина-л-гуннати фиҳи (141; 46а).

БА:БУ ФАЪА:ЛИЛ МИНА-Л-ГУННАТИ (141; 46а).

Ва навъун минху (142; 46а).

КИТА:БУ-Л-АФЪА:ЛИ МИНА-Л-ҲАМЗИ (143; 46а).

БА:БУ-С-СУНА:ИЙЙИ (143; 46а).

Ал-муд а:ъафу минху (149; 47б).

Ал-манқу:су минху (150; 48а).

Зава:ту-л-арбаъати минху (152; 49а).

Ва мина-л-гуннати минху (152; 49а).

Ал-виллату (153; 49а).

АБВА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ (154; 49а).

БА:БУ ФАЪАЛ МУТАХАРРИКИ-Л-ХАШВИ ФИ ХАРАКА:ТИҲИ (154; 49а).

Ва мина-л-муда:ъафи минху (178; 56а).

Ал-манқу:су минху (185; 58а).

Зава:ту-л-арбаъати минху (185; 58б).

- Ал-гуннату минху (186; 586).
 АБВА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙЙИ (186; 586).
 БА:БУ ФАЪЛАЛДИ: МУСАККАНАТИ-Л-ХАШВИ ВА-Л-ЛА:МИ ФИХАРАКА:ТИХИ (182; 586).
 Ал-муда:ъафу минху (218; 676).
 Ва навъун а:хару мина-л-манку:ҳи (225; 69а).
 Ар-руба:ъиййу минху (226; 696).
 Ал-муда:ъафу минху (228; 70а).
 Ва навъун минху (228; 70а).
 Ас-сула:сиййу мин зава:та-л-арбаъати (228; 70а).
 Ал-ъиллату (234; 716)..
 Ал-гуннату минху (242; 74а).
 Ва навъун минху (243; 74а).
 АБВА:БУ-Л-ХУМА:СИЙЙИ (244; 74а).
 Ва мина-л-муда:ъафи-ш-ша:ззи (248; 75а).
 Ал-хумасиййу мина-л-манку:ҳи (249; 756).
 Ва-н-навъу-л-а:хару минху (250; 756).
 Ва мин зава:та-л-арбаъати минху (251; 76а).
 Ва навъун а:хару минху (259; 78а).
 Ал-гуннату минху (260; 79а).
 Ва навъун минху (261; 79а).
 Ва а:хару минху (261; 79а).
 Ал-хума:сиййу минху (261; 79а).
 Ас-са:кина:ни минху (261; 79а).
 Ас-сула:сиййу минху (262; 79а).
 Ал-муда:ъафу минху (264; 796).
 Зава:ту-л-арбаъати (265; 80а).
КИТА:БУ-Л-АСМА:’И МИНА-С-СА:ЛИМИ (267; 80а).
 БА:БУ-С-СУНА:’ИЙЙИ (267; 806).
 АБВА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ (286; 86а).
 БА:БУ ФАЪЛИН ВА ФУЪЛИН ВА ФИЪЛИН
 МУСАККАНАТИ-Л-ХАШВИ ФИХАРАКА:ТИХИ (286; 866).
 АБВА:БУ МУТАХАРРИКИ-Л-ХАШВИ (295; 896).
 БА:БУ ФАЪАЛ ВА ФАЪУЛ ВА ФАЪИЛ МУТАХАРРИКИ-Л-ХАШВИ (296; 896).
 БА:БУ ФА:ЪИЛ ФИХАРАКА:ТИХИ (340; 1026).
 БА:БУ ФА:ЪУ:Л (343; 1036).

БА:БУ ФАЪА:Л ВА ФАЪУ:Л ВА ФАЪИ:Л ФИҲАРАКА:ТИҲИ (344; 104а).

Ҳазихи ма: улхиқат аз-зийа: дату баъда-л-ла:ми (348; 105а).

БА:БУ ФАЪЛА: ВА ФАЪЛУ: ВА ФАЪЛИ: МУСАККАНАТИ-Л-ҲАШВИ (348; 105а).

АБВА:БУН МА: ЗИ:ЙДА ФИҲА: МИН ҲУРУ:ФИ-Л-МАДДИ ВА-Л-ЛАЙНИ БАЙНА-Л-ЪАЙНИ ВА-Л-ЛА:МИ (371; 112а).

БА:БУ ФАЪА:ЛА: ФИҲАРАКА:ТИҲИ (371; 112а).

БА:БУ ФАЪАЛА:Н ВА ФАЪИ:ЛА:Н ФИҲАРАКА:ТИҲИ (373; 113а).

БА:БУ ФАЪАНЛИ: ФИҲАРАКА:ТИҲИ (374; 113а).

БА:БУ ФУЪЛУЛИ: (376; 113б).

БА:БУ ФАЪЛАЛИН ВА ФАЪЛА:ЛИН ВА ФУЪЛУЛИН ФИҲАРАКА:ТИҲИ (376; 113б).

Ва мимма: ҳарфа:ни минҳу ваҳид (402; 122б).

БА:БУ ФАЪА:ЛИЛ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (403; 122б).

БА:БУ ФАЪАЛЪАЛ МУТАҲАРРИКАТИ-Л-ЪАЙНАЙНИ ВА ФАЪАЛЛУ: (404; 123а).

Ва мимма: саканат ъайнуҳу ва фатаъат ла:муҳу (406; 123б).

БА:БУ ФУЪЛУЛИ: (408; 123б).

БА:БУ ФУЪЛУНДИ: ФИҲАРАКА:ТИҲИ (408; 124а).

АБВА:БУ-Л-ХУМА:СИЙИИ (408; 124а).

БА:БУ ФАЪАЛЪАЛИН ФИҲАРАКА:ТИҲИ (408; 124а).

[Ал-ъиллату] (420; 126б).

[Ал-ъиллату] (423; 127б).

БА:БУ ФАЪЛАЛА:Н МУТАҲАРРИКАТИ-Л-ЪАЙНИ МУСАККАНАТИ-Л-ЛА:МИ-Л-У:ЛА: (425; 128а).

[Ал-ъиллату] (432; 131а).

БА:БУ ФАЪЛАЛА:ЛАЛ (нашрда: фаълалал) МУСАККАНАТИ-Л-ЪАЙНИ ФИҲАРАКА:ТАҲИ (433; 131б).

Ва навбун минҳу (435; 132б).

АБВА:БУ-С-СУДА:СИЙИИ (435; 132б).

БА:БУ ФАЪАЛЪАЛАЛ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (435; 132б).

БА:БУ-С-СУБА:ЪИЙИИ (436; 132б). КИТА:БУ-Л-АФЪА:Л МИНҲУ (нашрда: минна-с-са:лим) (4; 132б).

БА:БУ-С-СУНА:ЪИЙИИ (3; 132б).

[Ал-ъиллату] (18; 145б).

[АБВА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ](59; 153а).

БА:БУ **ФАЪАЛДИ: МУТАҲАРРИКИ-Л-ҲАШВИ** **ФИ**
ҲАРАКА:ТИҲИ(59; 153а).

Ал-ъиллату(90;163а).

Ал-ъиллату (109; 169а).

[Ал-ъиллату](125; 173б).

Ал-ъиллату(127; 174а).

(Нашрда: АБВА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙЙИ) (134; 176б).

БА:БУ **ФАЪАЛДИ: МУСАККАНАТИ-Л-ЪАЙНИ** **ВА-Л-**
ЛА:МИ ФИҲАРАКА:ТИҲИ(134; 176б).

[Ал-ъиллату] (156; 183а).

[Ал-ъиллату](177; 190а).

[Ал-ъиллату](187; 192а).

[Ал-ъиллату](201; 197а).

Ал-ъиллату(204; 197б).

АБВА:БУ-Л-ХУМА:СИЙЙИ; (204; 198а).

БА:БУ **ФАЪАЛДИ: МУҲАРАКАТУ-Л-ҲАШВИ** **ФИ**
ҲАРАКА:ТИҲИ(204; 198а).

[Ал-ъиллату](; 199а).

[Ал-ъиллату](;201а).

АБВА:БУ-С-СУДА:СИЙЙИ(215; 201а).

[Ал-ъиллату](223; 203а).

КИТА:БУ-Л-МУДА:ЪАФИ (225; 203б)

БА:БУ-Л-АСМА:’И-С-СУНА:’ИЙЙАТИ(225; 203б).

АБВА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ(227; 204б).

БА:БУ **ФАЪАЛ** **МУТАҲАРИКУ-Л-ҲАШВИ** **ФИ**
ҲАРАКА:ТИҲИ(227; 204б).

Ал-мисалу минху(230; 205а).

АБВА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙЙИ(230; 205б).

БА:БУ ”ФАЪЛА:Л“ **ФИҲАРАКА:ТИҲИ**(230; 205б).

БА:БУ-Л-ХУМА:СИЙЙИ ЁЛА: ”ФАЪАЛЪАЛ“(232; 206а).

Ал-ғуннату минху(233; 206а).

КИТА:БУ-Л-АФЪА:ЛИ МИНА-Л-МУДА:ЪАФИ (234; 206а).

БА:БУ-С-СУНА:’ИЙЙИ(234; 206а).

[Ал-ъиллату](234; 206а).

Ал-ъиллату(236; 207б).

АБВА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ(240; 208а).

**БА:БУ ФАЪАЛДИ: МУТАҲАРРИКА-Л-ҲАШВИ ФИ
ҲАРАКА:ТИҲИ** (240; 208а).

Ал-миса:лу минҳу (203; 211б).

Ал-манқу:су минҳу (262; 214а).

Ал-ғуннату минҳу (262; 214а).

Ал-миса:лу минҳу (263; 214б).

АББА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙИ (263; 214б).

БА:БУ ФАЪЛАҶДИ: (263; 214б).

Мина-л-муда:ъафи-с-сахихати (278; 219б).

Навън а:хару минҳу (278; 219б).

Ал-миса:лу минҳу (278; 219б).

Ва навън минҳу (282; 221а).

Ал-манқу:су минҳу (287; 221а).

Ал-ғуннату минҳу (287; 221а).

Ал-миса:лу минҳу (289; 221б).

Ал-ъиллату (289; 221б).

КИТА:БУ-Л-АСМА:’И МИНА-Л-МИСА:Л (2; 223а).

БА:БУ-С-СУНА:’ИЙИ (2; 223а).

[АББА:БУ-С-СУЛА:СИЙИ] (5; 224а).

**БА:БУ ФАЪЛ ВА ФУЪЛ ВА ФИЪЛ МУСАККАНАТИ-Л-
ҲАШВИ** (5; 224а).

**БА:БУ ФАЪАЛ ВА ФАЪУЛ ВА ФАЪИЛ МУТАҲАРРИКАТИ-
Л-ҲАШВИ** (6; 224а).

Ва навън а:хару (17; 227б).

Ва мина-л-маъвийи (17; 227б).

Ва навън а:хару (19; 228а).

БА:БУ ФАЪЛАЛИН (20; 228а).

БА:БУ ФАВЪАЛИН (20; 228б).

БА:БУ ФАЪА:ЛИН ФИҲАРАКА:ТИҲИ (20; 228б).

БА:БУ ФАЪЛИ: МУСАККАНАТУ-Л-ҲАШВИ (22; 229а). -

Ал-маъвийи минҳу (26; 230а).

БА:БУ ФАЪА:ЛИ: ФИҲАРАКА:ТИҲИ (26; 230а).

БА:БУ ФАЪЛА:Н ФИҲАРАКА:ТАҲИ (27; 230б).

БА:БУ ФАЪИ:ЛА:Н (28; 230б).

БА:БУ ФАЪАНЛИ: (28; 230б).

АББА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙИ (29; 230б).

БА:БУ ФАЪЛАЛИН ВА ФАЪЛА:НИН ФИҲАРАКА:ТИҲИ (29; 236).

Ва навъун минҳу (35; 2326).

БА:БУ ФАЪА:ЛИЛ (35; 2326).

БА:БУ ФАЪАЛЛУ: (36; 233а).

АБВА:БУ-Л-ХУМА:СИЙИ (36; 233а).

БА:БУ ФАЪАЛЪАЛ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (39; 233а).

[Ал-ъиллату] (38; 2336).

БА:БУ ФАЪАЛЪА:Н ФИҲАРАКА:ТИҲИ (39; 234а).

Ал-маъвиййу минҳу (41; 2346).

БА:БУ ФАЪАЛАЛАЛ ФИҲАРАКАТ:ТИҲИ (42; 2346).

Ва мина-н-навъи-л-а:хари (42; 2346).

БА:БУ-С-СУДА:СИЙУ МИНХУ (42; 2346).

КИТА:БУ-Л-АФЪА:ЛИ МИНХУ (44; 235а).

БА:БУ-С-СУНА:ИЙИ МИНХУ (44; 235а).

Ва навъун минҳу (49; 2366).

БА:БУ-С-СУЛА:СИЙИ ЁЛА: ФАЪАЛДИ: МУҲАРРИКУ-Л-ХАШВИ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (49; 2366).

Ал-муда:ъафу минҳу (59; 2396).

Ва навъун а:хару минҳу (61; 2406).

Ва мина-л-муъталли-л-ъажзи (61; 2406).

АБВА:БУ-Р-РУБА:БИЙИ (66; 242а).

БА:БУ ФАЪАЛАЛДИ: МУСАККАНАТУ-Л-ЪАЙНИ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (66; 242а).

Ва навъун минҳу (70; 243а).

Ал-ъиллату (75; 2456).

Ва навъун а:хару минҳу (75; 245а).

Ал-ъиллату (79; 2456). - Қоида.

АБВА:БУ-Л-ХУМАСИЙИ (79; 246а).

БА:БУ ФАЪАЛЪАЛДИ: (79; 246а).

Ас-суда:сиййу минҳу (81; 2466).

КИТА:БУ ЗАВА:ТИ-С-САЛА:САТИ (83; 247а).

БА:БУ-Л-АСМА:И-С-СУНА:ИЙАТИ (83; 247а).

Ал-миса:лу минҳу (83; 247а).

БА:БУ ФУЪЛИН ВА ФАЪЛИН ВА ФИЪЛИН МУСАККАНАТУ-Л-ХАШВИ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (84; 2476).

Ал-маъвиййу минҳу (103; 253а).

Ал-миса:лу минху (104; 253а).
БА:БУ ФИЪЛИН МУТАҲАРРИКАТУ-Л-ФА'И ВА-Л-ЪАЙНИ
МИН ЗАВА:ТА-Л-ВА:ВИ (107; 254а).

Ва мина-л-муъталли-л-ъажузи (118; 257б).

Ал-миса:лу минху (118; 257б).

Ва навъун а:хару (120; 258а).

Ал-ъиллату (121; 258а).

Ва мимма: жа: 'а бала: асли фиълин мина-л-ва:ви (122; 258б).

Ва мимма: жа: 'а би-л-йа: 'и минху (124; 259а).

Ал-матвиййу минху (127; 260а).

Ва навъун минху (128; 260а).

АБВА:БУ-З-ЗИЙА:ДА:ТИ (128; 260б).

БА:БУ ФА:ЪАЛИН (128; 260б).

БА:БУ ФАЪА:ЛИН (128; 260б).

БА:БУ ФАЪЛА: ФИҲАРАКА:ТИҲИ (129; 260б).

БА:БУ ФАЪА:ЛУ: ФИҲАРАКА:ТИҲИ (130; 261а).

Ал-миса:лу минху (131; 261а).

БА:БУ ФАЪЛА:Н (131; 261а).

БА:БУ ФАЙЪАЛ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (132; 261б).

БА:БУ ФАЪА:ЛИЛ ФИҲАРАКА:ТИҲИ (133; 261б).

Ал-миса:лу минху (133; 262а).

АБВА:БУ-Л-ХУМАСИЙЙИ (134; 262а).

БА:БУ ФАЪАЛЪАЛИН ФИҲАРАКА:ТИҲИ (134; 262а).

Ва мимма: саканат ъайнуху (134; 262а).

Ва навъун минху (135; 262а).

Ас-суда:сиййу минху (135; 262а).

КИТА:БУ-Л-АФЪА:ЛИ МИНХУ (136; 262б).

БА:БУ-С-СУНА:ИЙЙУ (136; 262б).

Ал-миса:лу минху (139; 263б).

БА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ   ЪЛА: ФАЪАЛДИ: ФИ
ҲАРАКА:ТИҲИ (140; 263б)

Ал-миса:лу минху (144; 265а).

БА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙЙИ   ЪАЛА: ФАЪАЛДИ: ФИ
ҲАРАКА:ТИҲИ (144; 265а).

Ва навъун а:хару минху (147; 266а).

[БА:БУ-Л-ХУМАСИЙЙИ] ВА МИММА: ЖА:'А ЪАЛА-Л-
АСЛИ (148; 266а).

- Ал-биллату (149; 266а).
Ва навъун минху (150; 266б).
[Ал-биллату] (151; 267а).
Ал-миса:лу минху (152; 267б).
БА:БУ-С-СУДА:СИЙИ МИНХУ (153; 267б).
КИТА:БУ ЗАВА:ТИ-Л-АРБАЪАТИ МИНА-Л-АСМА:’И
 (155; 268а).
Ас-суна:’иййату (155; 268а).
Ал-миса:лу минху (161; 270а).
БА:БУ ФАЪАЛ ВА ФАЪУЛ ВА ФАЪИЛ МУХАРРАКАТУ-Л-ХАШВИ ФИХАРАКА:ТИХИ (162; 270б).
БА:БУ ФА:ЪИЛ ФИХАРАКА:ТИХИ (179; 275б).
БА:БУ ФАЪА:Л ФИХАРАКА:ТИХИ (180; 275б).
БА:БУ ФАЪЛА: ФИХАРАКА:ТИХИ (181; 275б).
БА:БУ ФАЪЛА:Л ФИХАРАКА:ТИХИ (181; 275б).
БА:БУ-Л-ХУМА:СИЙИ (183; 276б).
Ас-суда:сиййу минху (183; 276б)
БА:БУ ФАЪУ:ЛЛИ: (184; 276б).
БА:БУ ФАЪЛАЛА:Л (184; 276б).
КИТА:БУ-Л-АФЪА:ЛИ МИНХУ (185; 276б).
БА:БУ-С-СУНА:’ИЙИ (285; 276б).
Ва навъун минху (187; 277а).
Ва навъун а:хару минху (187; 277а).
Ва навъун а:хару минху (188; 277а)
БА:БУ-С-СУЛА:СИЙИ ЪЛА: ФАЪАЛДИ: МУХАРРАКУ-Л-ХАШВИ ФИХАРАКИ:ТИХИ (189; 278а).
Ва навъун минху (205; 283а).
АБВА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙИ (205; 283а).
БА:БУ ФАЪЛАЛДИ: МУСАККАНАТУ-Л-ХАШВИ ФИХАРАКА:ТИХИ (205; 283а).
Ал-миса:лу минху (224; 288б).
Ал-манку:с у минху (229; 290б).
Ал-биллату (237; 290б).
БА:БУ ФАЪА:ЛА:ДИ: ВА ФАЪУ:ЛА:ДИ: ВА ФАЪИ:ЛА:ДИ: ФИХАРАКА:ТИХИ (238; 293а).
Ал-миса:лу минху (141; 294а).
Ал-манку:с у минху (242; 294б).

- [Ал-ъиллату]* (243; 294б).
- АБВА:БУ-Л-ХУМА:СИЙЙИ** (244; 295а).
- БА:БУ ФАЪАЛЪА:ДИ: МУХАРРАКАТУ-Л-ЪАЙНИ ФИ: ХАРАКА:ТИХИ** (244; 295а).
- Ал-миса:лу минху* (253; 297а).
- Ал-ъиллату* (256; 297б).
- БА:БУ-Л-ХУМА:СИЙЙИ ЪАЛА: ФАЪЛАЪЛА:ДИ: ФИ ХАРАКА-ТИХИ** (259; 299а).
- Ва навъун а:хару минху* (260; 299б).
- КИТА:БУ-Л-ГУННАТИ** (262; 300а).
- БА:БУ-Л-АСМА:’И-С-СУНА:’ИЙЙАТИ** (262; 300а).
- Ал-миса:лу минху* (267; 301б).
- [АБВА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ]. БА:БУ ФАЪАЛ ВА ФАЪУЛ ВА ФАЪИЛ ФИХАРАКА:ТИХИ** (268; 301б).
- Ал-муда:ъафу минху* (271; 302б).
- Зава:ту-л-арбаъати* (272; 3303а).
- Ва мина-л-маъвиййи* (272; 303а).
- Ал-гуннату-л-ахи:рату* (273; 303а).
- Ал-гуннату-л-жи:миййату* (276; 304а).
- Ал-миса:лу минху* (277; 304б).
- Зава:ту-л-арбаъати* (277; 304б).
- Ал-миса:лу минху* (377; 304б).
- БА:БУ ФАЪА:ЛИН** (278; 304б).
- Ал-миса:лу минху* (278; 304б).
- БА:БУ ФАЪЛА: ФИХАРАКА:ТИХИ** (278; 304б).
- Ал-миса:лу минху* (280; 305б).
- БА:БУ ФАЪА:ЛУ:** (281; 305б).
- Ал-миса:лу минху* (282; 305б).
- АБВА:БУ-Р-РУБА:ЪИЙЙИ** (282; 305б).
- БА:БУ ФАЪЛАЛИН ВА ФАНЪАЛИН ФИ ХАРАКА:ТИХИ** (282; 305б).
- Ал-миса:лу минху* (284; 306а).
- Ал-гуннату минху* (285; 306б).
- Ал-манқу:с у минху* (286; 306б).
- Ал-жи:миййату минху* (286; 307а).
- Ал-миса:лу минху* (286; 307а).
- БА:БУ ФАЪАЛЛУ:** (287; 307а).

Ал-миса:лу минху (287; 307а).

Ал-хума:сиййу минху ъала: фаъла:ли фиҳарака:тиҳи (287; 307а).

Ал-ғуннату-л-ахи:рату (287; 307а).

Ал-миса:лу минху (287; 307а).

Ва навъун минху (288; 307а).

Ас-суда:сиййу минху (288; 307а).

КИТА:БУ-Л-АФЪА:ЛИ МИНХУ (289; 307б).

БА:БУ-С-СУНА:’ИЙЙИ (289; 307б).

Ал-миса:лу минху (290; 307б).

БА:БУ-С-СУЛА:СИЙЙИ ЪАЛА: ФАЪАЛДИ: МУХАРРАКУ-Л-ХАШВИ (290; 308а).

Ал-муда:ъафу (293; 308б).

Зава:ту-л-арбаъати (293; 308б).

Ал-лафи:фу минху (294; 309а).

Ва навъун минху (295; 309а).

Ал-миса:лу минху (296; 309б).

БА:БУ ФАЪЛА:ДИ: ФИХАРАКАТ:ТИХИ (296; 309б).

Ал-миса:лу минху (298; 310а).

БА:БУ ФАЪИ:ЛА:ДИ: ФИХАРАКА:ТИХИ (298; 310а).

Ал-миса:лу минху (299; 310б).

Ва навъун минху (300; 310б).

Ал-хума:сиййу минху (300; 310б).

Зава:ту-л-арбаъати минху (301; 311а).

Ал-хума:сиййу минху (302; 311а).

Ал-миса:лу минху (302; 311б).

КИТА:БУ-Л-ЖАМЪИ БАЙНА-С-СА:КИНАЙНИ (304; 311б).

БА:БУ-Л-АСМА:’И (304; 311б).

Ва навъун минху (304; 311б).

Ва навъун минху (308; 313а).

Ас-суда:сиййу минху (309; 313а).

Ал-афъа:лу минху (309; 313б).

Ар-руба:ъиййу минху (312; 314б).

Ал-ъиллату (312; 314а).

Ал-муда:ъафу минху (313; 314а).

Ал-афъа:лу минху (313; 314б).

Ал-ъиллату (315; 315а).

Ар-руба:ъиййу минху (315; 315а).

Ал-ъиллату (318; 316а).
Ал-миса:лу минху (319; 316а).
Ал-муда:ъафу минху (319; 316а).
Ва навъун минху (319; 316а).
Ал-муъатгалу-л-ъажузи (319; 316а).
Ал-афъа:лу минху (320; 316а).
Ас-сула:сиййу минху (321; 3166).
Ар-руба:ъниййу минху (322; 3166).
Навъун а:хару (322; 317а).
Ал-манқу:су минху (323; 317а).
Ар-р-уба:ъиййу минху (323; 317а).
Ал-афъа:лу минху (323; 317а).
Зава:ту-л-арбаъати (335; 3176).
Ва навъун минху (326; 318а).
Ал-афъа:лу минху (326; 318а).
Ал-ъиллату (328; 318а).
Зава:ту-л-арбаъати (329; 3186).
Ал-гуннату-л-жи:миййату (330; 319а).
Ал-афъа:лу минху (331; 319а).

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
I БОБ. Маҳмуд Кошғарий ва унинг илмий мероси	9
1.1. Маҳмуд Кошғарийнинг шахсияти	9
1.2. "Девону луғоти-т-турк" ва унинг мазмуни	11
1.3. "Девону луғоти-т-турк" кўлёмаси ва унинг имло хусусиятлари	16
1.4. "Девону луғоти-т-турк"нинг асл ва таржима нашрлари	20
II БОБ. "Девону луғоти-т-турк"нинг мундарижаси	23
2.1. "Девону луғоти-т-турк"нинг муқаддимаси	23
2.2. "Девону луғоти-т-турк"нинг луғат қисми	27
2.3. "Девону луғоти-т-турк"нинг фихристи	38
III БОБ. Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик атамалари	78
3.1. Маҳмуд Кошғарийнинг атама соҳасидаги ижодкорлиги	78
3.2. "Луға" ва "лиса:н" атамалари	79
3.3. "Ишба:ъ" атамаси	84
3.4. "Има:ла" атамаси	87
3.5. "Ишма:м" атамаси	90
3.6. Ҳаракатларга оид атамалар	95
3.7. "Сифат" ва "масдар" атамалари	98
3.8. "Ҳарф" атамаси	99
3.9. Изоҳ талаб қилмайдиган атамалар	103
IV боб. "Девону луғоти-т-турк"даги сўз моддалари	108
4.1. Сўз моддаларининг таркиби	108
4.2. Сўз талаффузи ва маъносининг тушунтирилиши	114
4.3. Сўзнинг лаҳжаларга мансублиги	117
Хулоса	118
Адабиётлар	122
Илова 1	132
Илова 2	170

РУСТАМИЙ С.А. «Девону луғоти-т-турк»даги лингвистик атамалар. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2006. – 184 б.

Тех. муҳаррир: ***С. ЮСУПОВА***

Комп.версткаси: ***М. ЗАРИФОВ***

Тошкент давлат шарқшунослик институтининг Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (№ 10 баённома, 30.06.2005 й.).

Босишга рухсат этилди 24.02.2006

Бичими 60x84 1/16 Шартли 11,5 б.т. 200 нусхада босилди. Буюртма №.10.

Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг кичик босмахопаси.

Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25.

© Тошкент Давлат шарқшунослик институти, 2006